

De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA

Frans Becker

Uitademing en inademing, geconcentreerde activiteit naar buiten en fundamentele bezinning naar binnen, gaan in een levende beweging die toekomst heeft, onverbrekelijk samen, zijn voorwaarden voor bezielend élan en visie.
(redactionele inleiding *Socialisme en Democratie*, 9 (1952), 1)

Over sociaaldemocratie en ideologie

Van de PvdA, belangrijkste erfgenaam van de sociaaldemocratische beweging in Nederland, zou men verwachten dat zij van aanvang af een ‘ideologische’ partij zou zijn: een partij die gestoeld was op een stevige ideologische basis en waarin de politieke keuzes door haar ideologie werden bepaald. Toch past wel enige voorzichtigheid als het om de rol van ideologie in sociaaldemocratische kring gaat. Om te beginnen het begrip zelf. Ideologie droeg in de jonge PvdA de geur van de vooroorlogse gesloten politieke denkwerelden met zich; de geur ook van de totalitaire stelsels die democraten verwerpen. Zoals Joop den Uyl, in die tijd directeur van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, in 1956 schreef: ‘Het doen wat de hand vindt om te doen, zonder te geloven in de heilstaat of “het” socialisme, met een diepe bevrediging in het geluk de kleine taken te kunnen volvoeren is een winst van de bezettingsjaren, die meer uitzicht opent op een behoorlijke ontwikkeling van onze samenleving en de rol van de socialistische beweging daarin dan welke utopie ook.’²¹ Hij sprak dan ook in positieve zin over de omwenteling van de socialistische partijen in West-Europa van ideologisch gebonden naar levensbeschouwelijk open partijen.

Daar komt bij dat er tussen de theorie en de politieke praktijk van alledag een zekere afstand bestond. De arbeidersaanhang van de PvdA was niet altijd gediend van de hoogstandjes van haar theoretici. Zo wees Willem Drees er

in de aanloop naar de oprichting van de PvdA in 1946 al op ‘dat velen van de intellectuelen die het in hun betrekkelijk kleine kring zo goed met elkaar konden vinden, zich niet voldoende rekenschap gaven van de stemming van de arbeiders en van de gevaren die erin lagen als men zich van grote groepen vervreemde’.² In vergelijkbare zin rapporteerde enkele jaren later een door de WBS ingestelde commissie inzake de zogeheten klimaatverschillen in de nieuwe partij: ‘De betoogtrant waarin zij [de arbeidersaanhang, FB] worden aangesproken, ondergaan zij veelal als te intellectualistisch. Vreemde woorden als antithese, collectiviteit, vermassalising, zeggen hun weinig en ergeren hen.’³ De naoorlogse omstandigheden brachten in de PvdA bovendien vooral leidersfiguren voort ‘die meer door hun handelen dan door hun spreken wilden tonen waar hun voorkeuren lagen’, zoals Drees, Piet Liefstinck en Ko Suurhoff. ‘Ideologen’ als Willem Schermerhorn, Hein Vos en Marinus van der Goes van Naters ‘verdwenen na kortere of langere tijd naar de achtergrond’. Mede als gevolg van de gemengde samenstelling van de kabinetten ging in de nationale politiek de ‘wethouderscultuur’ overheersen, aldus politicoloog en voormalig directeur van de WBS Joop van den Berg.⁴

De dominantie van de bestuurspraktijk betekende geenszins dat de sociaaldemocratie het zonder inhoudelijke oriëntatie kon stellen. Ook dat verwoordde Den Uyl in 1956: werkelijkheidservaring en concrete hervormingsarbeid kunnen niet zonder perspectief. Anders geformuleerd: de sociaaldemocratie belichaamde een politiek project waarin de concrete hervormingsarbeid – zij het soms nogal losjes – verbonden was met een maatschappijanalyse, politieke waarden, en een opvatting over de gewenste maatschappelijke ontwikkeling. Daarbij was geen sprake van een hermetisch wereldbeeld, maar eerder van een ideologie *light*, een politiek perspectief van een levensbeschouwelijk pluriforme partij. De ideologie is te beschouwen als de kern van de politieke denkbeelden, die in programma en beleid van de PvdA gestalte kregen.

Het debat over de inhoudelijke opstelling van de PvdA en haar politieke denkbeelden – ooit omschreven als het geestelijk leven van de partij – vormt een substantieel onderdeel van de geschiedenis van de sociaaldemocratie. Er werd immers voortdurend nagedacht, geschreven en gedebatteerd – in eigen kring en met andersgezinden. De gespreksdeelnemers vormden een netwerk van denkers en schrijvers, een beperkte uitsnede uit de PvdA: politici, wetenschappers, publieke intellectuelen en die leden die geïnteresseerd waren in de programmatische ontwikkeling van hun partij. De gedachtevorming werd bovendien beïnvloed door ontwikkelingen buiten onze grenzen. In tegenstel-

ling tot de vroege Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), waarvoor de Duitse theorievorming toonaangevend was, kwam de inspiratie voor de PvdA, zo zullen we nog zien, vooral vanuit de Angelsaksische wereld.⁵

De neerslag van dit permanente gesprek is te vinden in de beginselprogramma's, in toonaangevende documenten van commissies of het wetenschappelijk bureau, in de algemene beschouwingen van de voorzitter van de Tweede Kamerfractie, in de discussiebijdragen aan het maandblad *Socialisme en Democratie*, en in de talloze bijeenkomsten, conferenties, politieke toespraken en schriftelijke bijdragen in kranten en boeken, in opvattingen in parlamentsfracties, verkiezingsprogramma's en centrale onderdelen van regeringsprogramma's. Dat zijn de plaatsen waar de ideologie als het ware betrappt kon worden. De beginselprogramma's van 1947, 1959, 1977 en 2005 vormen weliswaar ideologische knooppunten, maar zij vertegenwoordigen slechts een beperkte uitsnede van de programmatische ontwikkeling. Zij codificeerden, met uitzondering van het eerste, vooral de politieke ervaringen en denkbeelden van het voorafgaande tijdperk, maar speelden vrijwel geen rol in het programmatische debat en de oriëntatie voor de periode erna.⁶ Ook het meest degelijke en consistente program uit 1959 werd al snel door de gebeurtenissen ingehaald. Hier zullen daarom niet de beginselprogramma's centraal staan, maar zal de aandacht worden gericht op de hoofdlijnen van de ideologische en programmatische ontwikkeling in bredere zin, en op enkele van de belangrijkste deelnemers daaraan.

Een verbindende verhaallijn wordt gevormd door de opvattingen over grondslagen en vormgeving van de verzorgingsstaat – maar het ideologisch palet van de PvdA was uiteraard aanzienlijk geschakeerder. In deze bijdrage onderscheid ik vier periodes in de ideologische ontwikkeling van de PvdA. De eerste is de periode van Drees (1946–1959), waarin – na een meer radicale vernieuwingspoging – stabiele economische groei centraal stond, gecombineerd met sociaal overleg, gematigde inkomensontwikkeling en de opbouw van een stelsel van sociale zekerheid en een rechtsorde van de arbeid. Een gemengde economie, kortom. De tweede is die van Den Uyl (1960–1986), waarin het om de verbreding en verdieping van de verzorgingsstaat ging: verbetering van de kwaliteit van het bestaan en democratisering van maatschappij en politiek. Leidend motto werd: spreiding van kennis, inkomen en macht. De derde is de periode van Wim Kok (1987–2002), waarin een tournure werd gemaakt naar hervorming van verzorgingsstaat en publieke sector. Marktwerking bij collectieve voorzieningen, liberalisering van markten en een activerende arbeidsmarktpolitiek gingen deel uitmaken van het sociaaldemocratisch program. De

activerende verzorgingsstaat werd een kernbegrip. Vanaf 2002 was sprake van wisselend leiderschap. In het politiek en maatschappelijk turbulente begin van de 21ste eeuw ontwikkelde de PvdA geen nieuw, uitgesproken profiel – daarvan was althans tot 2015 geen sprake.

De mate waarin de ideologie opspeelde en een bindend karakter had voor de praktische politiek verschilde per periode. In de periode-Drees werden, naar het woord van Theo van Lier, namens de PvdA lid van de Tweede Kamer van 1952 tot 1973, principieel belangrijke hervormingen pragmatisch geformuleerd. In programmatisch opzicht werd de PvdA in de loop van de jaren vijftig minder herkenbaar en het inhoudelijk debat verstomde. In de volgende periode ‘re-ideologiseerde’ de partij en hield een actief deel van de achterban de vinger strak aan de ideologische pols van de partij. In het tijdperk-Kok verzakelijkte de PvdA en schaarde zij zich geleidelijk in een hoofdzakelijk door anderen geformuleerde consensus. Voor zover er debat over de inhoudelijke koers werd gevoerd, kreeg dat steeds minder betekenis voor de praktische politiek. In die situatie is na 2002 geen verandering opgetreden. De PvdA had, aldus voormalig voorzitter van de Tweede Kamerfractie Thijs Wöltgens in 2007, last van ‘ideologische kaalheid’.⁷

De sociaaldemocratie beschikte over het vermogen zich aan te passen aan veranderende omstandigheden, zonder fundamentele doelstellingen uit het oog te verliezen: de beteugeling van het kapitalisme naar maatstaven van menselijke waardigheid, sociale rechtvaardigheid en – later – duurzaamheid. Vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit zijn daarbij richtinggevende waarden geweest. De sociaaldemocratie, aldus historicus Piet de Rooy was een ‘emancipatiebeweging die in de politiek bescherming zocht tegen de amorele hardheid van de economie’.⁸ Zij beoogde in economisch, sociaal en cultureel opzicht het moderniseringsproces waardoor ons type maatschappij is gekenmerkt in goede banen te leiden en tegenwicht te bieden tegen de ongewenste gevolgen ervan. Dat was de kern van haar ideologische missie. De naoorlogse geschiedenis laat zien dat inmiddels ook de fundamentele doelstellingen zijn verschoven.

De jaren van Cobra en Drees

Terugkijkend op de naoorlogse periode valt achteraf, zo schrijven socioloog Kees Schuyt en architectuurhistoricus Ed Taverne in hun monumentale *1950. Welvaart in zwart-wit*, ‘het conflict op tussen aan de ene kant een succesvolle

economische wederopbouw en de daarbij behorende heroïek van tucht en ascese en anderzijds de ongecontroleerde energie en primitiviteit die niet alleen in het werk van de Vijftigers of Cobra doorzindert, maar ook in de opkomende populaire jeugdmuziek en -cultuur'.⁹ Als geen ander bood Willem Sandberg als directeur van het Stedelijk Museum in Amsterdam de ruimte voor het experiment. Hij schreef: 'kom binnen in de xxe eeuw/nu/aanpassing aan het verleden = langzame dood/aan de toekomst = leven.'¹⁰

Ook onder sociaaldemocraten heerste, direct na de bevrijding, een krachtige vernieuwingsdrang. Door ingrijpende ordening, sturing en planning van de economie wilden zij de grilligheid van het kapitalisme aan banden leggen en de invloed van de gemeenschap op de economie versterken. Een stelsel van sociale zekerheid moest een bodem aanbrengen in het bestaan van de werkende bevolking. In culturele zin achtten zij een op gemeenschapswaarden georiënteerde omwenteling nodig om de mens aan de massificatie te onttrekken – wel wat anders dan de Vijftigers en Cobra voor ogen stond. Voorts wilden zij een doorbraak tot stand brengen in de (partij)politieke verhoudingen en een einde maken aan de vooroorlogse politieke verstarring en antithese. Het eerste resultaat daarvan was de oprichting van de PvdA.

De bedoeling en verwachting was dat de nieuwe partij een doorbraak zou betekenen, dat wil zeggen alle krachten in het Nederlandse volk zou samenbinden die een vernieuwing van het politieke, sociale en economische leven in socialistische zin nastreefden: 'een waarlijk nieuw begin in ons politieke leven', aldus Willem Banning op het oprichtingscongres van de PvdA in 1946.¹¹ Om een brede volksbeweging te worden, zo stelde hij in een terugblik uit 1949, was een breuk nodig met de proletarische levensbeschouwing van de vooroorlogse sociaaldemocratie, die steeds meer remmend en isolerend was gaan functioneren. Voor hem waren motieven van geestelijke aard doorslaggevend bij de oprichting van de nieuwe partij. In de strijd tegen fascisme, nationaalsocialisme en communisme waren deze immers van beslissende betekenis gebleken. 'Honderd maal sterker dan alle interne critiek is de invloed der dictatoriale bewegingen geweest, die het democratisch-socialisme hebben teruggeworpen op zijn geestelijke fundamenten, nl. de geestelijke vrijheid, de betekenis van de menselijke persoonlijkheid, de verantwoordelijkheid voor de bronnen, waaruit onze nationale en Europese beschaving is gevoed en waaraan zij haar karakter ontleent.'¹²

Voor Banning was de belangrijkste van deze bronnen zonder twijfel het christelijk geloof, maar dat werd niet de basis van de nieuwe Doorbraakpar-

tij. In de PvdA ging een levensbeschouwelijk pluralisme heersen.¹³ De verschillende levensbeschouwingen kregen organisatorisch een plaats als werkgemeenschappen in de nieuwe partij. Het vooroorlogse socialisme werd bijgekleurd door haar fusiepartners. In het zoeken van overeenstemming met progressieve christenen en vrijzinnig-democraten moesten sommige hoofdpunten uit het vooroorlogs program worden gerelativeerd.¹⁴ Drees temperde de radicale vernieuwingsdrang en hooggespannen verwachtingen bij de totstandkoming van de PvdA. Hem stond een nieuwe partij voor ogen die verbonden zou zijn met de internationale sociaaldemocratie. Hij tilde zwaar aan het thema van de socialisatie en hechtte groot belang aan de blijvende band met de arbeidersklasse.¹⁵ Hij stelde daarmee continuïteit met de vooroorlogse sociaaldemocratie zeker.

Dominee Banning (1888-1971) was een drijvende kracht bij de vorming van de PvdA en ideologische leidsman van de nieuwe partij. Geen gemakkelijke functie in een partij die zich ‘maar matig interesseerde voor ideologie’.¹⁶ Hij was geruime tijd voorzitter van de redactie van *Socialisme en Democratie*, toen nog maandblad van de PvdA, en spin in het web van het ideologisch debat in zijn partij. Hij speelde een vooraanstaande rol bij de totstandkoming van de beginselprogramma’s van 1947 en 1959, zoals hij dat ook bij het opstellen van het beginselprogramma van de SDAP in 1937 had gedaan.

Hij had behoord tot de kleine groep religieus-socialisten in de vooroorlogse sociaaldemocratie. Christelijke normen en individuele verantwoordelijkheid waren leidraad bij zijn ‘personalistisch socialisme’, een toch wat vaag blijvend begrip waartoe Martin Buber hem al in de jaren twintig had geïnspireerd. Tegen de massificatie, het materialisme en het ongebreidelde individualisme van de moderne, kapitalistische maatschappij moest het socialisme een dam opwerpen. De verhouding tussen individu en gemeenschap vormde de centrale thematiek van zijn politieke denken: ‘Het was aan het socialisme ervoor te zorgen dat individuele vrijheid en sociale gerechtigheid de grondslagen zouden vormen van een nieuwe, hogere vorm van gemeenschap, waarin het individu zich volledig zou kunnen ontplooiën.’¹⁷

De Doorbraak mag van grote betekenis zijn geweest om het alleenrecht van de politieke vertegenwoordiging van protestanten en katholieken door de confessionele partijen te betwisten, tot een breuk in de politieke verhoudingen leidde zij niet. Ook de radicale ideeën op het gebied van sturing, planning, beheersing en

democratisering van de economie, van andere inkomensverhoudingen, vermogensaanwasbelasting en vermogensheffing – nog door Drees in 1945 bepleit¹⁸ – werden niet gerealiseerd. In dat opzicht was er sprake van wat in het Duits zo mooi ‘verhinderte Neuordnung’ heet. De bevlogen vernieuwers liepen vast, niet alleen omdat de maatschappelijke en politieke verhoudingen minder veranderingsgezind bleken, maar ook omdat hun ideeën niet altijd even uitvoerbaar waren, zoals de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie die minister van Economische Zaken Vos in het eerste naoorlogse kabinet voor ogen stond. Schermerhorn, minister-president van datzelfde kabinet, stelde in 1951 teleurgesteld vast ‘dat ook nu [als in 1918] de krachten van het behoud, in allerlei vorm werkzaam, aan de dag traden als de beveiligers van het oude en vertrouwde’.¹⁹

Het grote vernieuwingselan van direct na de oorlog kwam in de bedding van de rooms-rode coalitie – de regeringssamenwerking van de PvdA met de Katholieke Volkspartij (KVP), vanaf 1948 met enkele andere partijen aangevuld – en het pragmatisch vormgegeven socialisme van Drees terecht. De programmatische kern daarvan bestond uit het bevorderen van stabiele economische groei en volledige werkgelegenheid, beheerste loonontwikkeling, leniging van de woningnood en de opbouw van een stelsel van sociale zekerheid. Het overleg tussen sociale partners en met de regering kreeg een institutionele behuizing in de Stichting van de Arbeid en de Sociaal-Economische Raad. Het was geen zwaar ideologisch geladen programma, maar zonder richting was het niet. Drees meende later dat Nederland onder zijn leiding wel degelijk stappen in socialistische richting heeft gezet, en onderstreepte het belang van grotere sociale zekerheid daarbij.²⁰

De sociale zekerheid was een van de belangrijkste ideologische herkenningspunten van de sociaaldemocratie in deze periode. Inspiratie ervoor kwam van de andere kant van de Noordzee. In de jaren vijftig, aldus Van Lier, overheersten ‘praktische en met name Engelse ideeën die, om slechts enkele voorbeelden te noemen, ontleend werden aan *The General Theory of Employment, Interest and Money* van John Maynard Keynes uit 1936 en aan William Beveridges *Full Employment in a Free Society* van 1942, studies die in die tijd als bijbels werden nageplozen en nagevolgd’.²¹ Het rapport van Beveridge, dat een eenvoudig en dekkend sociaal stelsel voor alle burgers beoogde, had voor de sociaaldemocratische minister van Sociale Zaken van de Nederlandse regering in ballingschap in Londen, Jan van den Tempel, aanleiding gevormd om een commissie in te stellen die een ontwerp voor de naoorlogse sociale zekerheid moest opstellen. De leiding ervan kwam in handen van Aat van Rhijn, representant van de

linkervleugel van de Christelijk-Historische Unie (CHU) die doorbrak naar de PvdA en als staatssecretaris mede verantwoordelijkheid voor de invoering van de eerste wetgeving zou dragen.²²

De commissie-Van Rhijn volgde in grote lijnen het Engelse voorbeeld. Zij pleitte voor sociale zekerheid voor iedereen, zonder onderscheid tussen loonarbeiders, zelfstandigen en mensen die niet in het arbeidsproces waren opgenomen en koos voor een gemengd systeem van verzekering (op basis van premiebetaling) en verzorging (met bijdragen uit de belastingen).²³ Deze voorstellen werden in de daaropvolgende jaren inzet van politieke machts- en ideeënstrijd, vooral tussen sociaaldemocraten en katholieken. De invoering van de Algemene Ouderdomswet (AOW) in 1956, waarvoor PvdA-minister Suurhoff verantwoordelijk was en die diende ter vervanging van de noodwet uit 1947, vormde een belangrijk compromis tussen PvdA en KVP na een langdurige controverse tussen voorstanders van een premievrij staatspensioen enerzijds en een vrijwillige ouderdomsverzekering anderzijds. De AOW werd een verplichte verzekering, bedoeld als bodemuitkering voor iedereen boven de 65 jaar. De katholieken konden zich vinden in het verzekeringsaspect, de PvdA in het verplichte en algemeen geldende karakter van de regeling.²⁴

De uitvoeringsorganisatie van de sociale zekerheid bleef een twistpunt. Terwijl de sociaaldemocraten daarin de staat een centrale rol toe wilden kennen, kozen de katholieken voor een belangrijke positie van de sociale partners. Voor de protestante partijen was dat nog sterker het geval. Zo werd in de Nederlandse coalitiepolitiek het merkwaardige mozaïek gevormd dat onze verzorgingsstaat is gaan heten. De sociaaldemocraten hadden op het eindresultaat bepaald niet het alleenrecht. De PvdA, zo stelde De Rooy terecht vast, heeft zich de naam verworven de architect te zijn van de verzorgingsstaat. ‘Toch is de rol van de katholieken op het eerste gezicht groter.’²⁵

De centrale figuur in het wederopbouwsocialisme was Drees (1886–1988). De journalisten John Jansen van Galen en Herman Vuijsje noemden hem ‘Wethouder van Nederland’. Het ethisch socialisme van Banning mag een belangrijke rol in de formulering van de doelstellingen van de PvdA gespeeld hebben, Drees en de zijnen drukten een stempel op wat politiek tot stand werd gebracht. Hij was zonder meer de politieke aartsvader van de jonge PvdA. Geen ideoloog, maar wel met krachtige socialistische overtuiging, die hij in praktische compromissen met de politieke partners in de coalitiekabinetten van 1946 tot 1958 vormgaf, vanaf 1948 als minister-president.

Hij had een lange geschiedenis in de socialistische beweging achter zich, toen hij minister werd: sinds 1904 lid van de SDAP, gemeenteraadslid en wethouder te Den Haag, lid van de Provinciale Staten in Zuid-Holland, lid van het partijbestuur van de SDAP, lid van de Tweede Kamer. Tijdens de bezetting was hij een van de leidende personen van de Nederlands illegaliteit.²⁶ Als verantwoordelijk minister voor de invoering van de Noodwet-Ouderdomsvoorziening in 1947 werd hij symbool van het streven van de sociaaldemocratie naar sociale zekerheid en bevestigde hij het gevoel onder de arbeidersbevolking van volwaardig burgerschap. Als minister-president oversteeg hij de politieke scheidslijnen en stond borg voor betrouwbaarheid en soberheid. De uitdrukking ‘verzorgingsstaat’, zo schreef hij terugblikkend, ging hem te ver; liever sprak hij van waarborgende staat.²⁷ De ontwikkeling die de PvdA in de jaren zestig en zeventig doormaakte, deed hem uiteindelijk besluiten zijn partijlidmaatschap te beëindigen.

Een belangrijke momentopname van de politieke denkbeelden in de PvdA is het grote planrapport *De weg naar vrijheid* uit 1951, dat in opdracht van het partijcongres werd opgesteld door een commissie met Vos als voorzitter en Den Uyl als secretaris. Van Lier, lid van de commissie, noemde het het enige werkstuk uit de geschiedenis van het Nederlandse socialisme ‘waarin een totaalvisie is gegeven op het gehele socialistische beleid op langere termijn in één bestek’.²⁸ Jaap Burger, destijds voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de PvdA, zei achteraf: ‘Ik vond het een dik boek.’²⁹

Het rapport besteedde niet alleen veel aandacht aan sociaaleconomische vraagstukken, maar ook aan cultuur en onderwijs. ‘Het kapitalistische tijdperk is in hoge mate gekenmerkt geweest door scherpe klasse-onderscheidingen en klasse-tegenstellingen. Zij leiden tot haat en afgunst en vervreemden de mensen van elkaar. Het streven naar gemeenschap, dat in het socialisme centraal staat, vereist een opheffing van die klasse-tegenstellingen, mede ter wille van de cultuur. Om deze opheffing te kunnen bereiken is in de eerste plaats een grotere gelijkheid van opleidingsmogelijkheden nodig, en vervolgens, dat die begaafden, die zich dank zij deze gelijkheid hebben kunnen ontwikkelen, ook de posities kunnen innemen waarop hun begaafdheid recht geeft.’³⁰

Het rapport markeerde, aldus socioloog en kritisch beschouwer van de sociaaldemocratie Bart Tromp, de proclamatie van de gemengde economie als socialistisch ideaal. ‘Kapitalisme, opgevat als het particuliere bezit van productiemiddelen, wordt ingetoomd enerzijds doordat een strategisch deel van die productiemiddelen in bezit of onder beheer van de gemeenschap komt, ander-

zijds doordat aan de particuliere zeggenschap grenzen worden opgelegd door de staat. De nadelige werking van de kapitalistische productiewijze in de reproductiesfeer kan en dient te worden tegengegaan door onderwijs- en cultuurpolitiek en een stelsel van sociale zekerheid.³¹ De nagestreefde maatschappijvorm is dan niet langer een alternatief voor het kapitalisme maar een naar sociaal-democratische maatstaven georganiseerde markteconomie – een opvatting die in het beginselprogramma van 1959 werd bevestigd.

Als correctie op het kapitalisme streefde de PvdA een ‘rechtsorde van de arbeid’ na, waarover het beginselprogramma van 1947 vermeldde: ‘Ten einde iedere werkende mens recht en bestaanszekerheid te waarborgen, worden de arbeidsverhoudingen geplaatst in een rechtsorde, uitgaande van het beginsel, dat de arbeid een voorname zedelijke factor is en het centrale element in het voortbrengingsproces.’ Vakbondsbestuurder en Eerste Kamerlid Henk Oosterhuis gaf aan deze wat vage omschrijving bij de herdenking van tien jaar PvdA in 1956 de volgende invulling. Het ging, zo stelde hij, allereerst om een onderwijsstelsel dat gelijkheid van ontwikkelingskansen bood, ongeacht stand en financiële kracht van de ouders. Vervolgens om recht op arbeid, na te streven door een structurele en conjuncturele werkgelegenheidspolitiek; om het recht op vrijwaring van gebrek door een stelsel van sociale zekerheid. Om een sociaal minimuminkomen; om gelijk loon voor gelijke prestatie; om werktijdverkorting. En ten slotte om medezeggenschap – een der hoekstenen van het gebouw van de rechtsorde van de arbeid.³²

Ook al kwam van dit laatste op bedrijfsniveau in de jaren vijftig niet veel terecht, de gedachte eraan bleef levend. Ze kreeg een plaats in de voorstellen van een commissie van de WBS die onder leiding van de jurist Johan Valkhoff, met als rapporteur Max van der Stoel, in 1959 het rapport *De hervorming van de onderneming. Herziening van het vennootschapsrecht in verband met medezeggenschap in en toezicht op de onderneming* publiceerde. Het centrale thema ervan: hoe valt het functioneren van een markteconomie te verzoenen met een aanzienlijke invloed van werknemers- en van gemeenschapszijde? Het rapport is beïnvloed door de stelling van James Burnham in *The managerial revolution* uit 1941 dat de nieuwe managers in de onderneming een zelfstandige, onvoldoende gecontroleerde machtspositie dreigden te krijgen. Valkhoff en de zijnen bepleitten een krachtiger toezicht en evenwichtiger belangenvertegenwoordiging in het bestuur van de grote onderneming: een verruiming van taken en bevoegdheden van de raad van commissarissen alsmede vertegenwoordiging daarin van het werknemers- en het gemeenschapsbelang. Daarmee leverden zij een belangrijke bijdra-

ge aan een debat dat uiteindelijk zou uitmonden in de zogeheten Structuurwet van 1971 die het ondernemingsbestuur wettelijk regelde.³³

De weg naar vrijheid bood niet alleen een analyse van de Nederlandse samenleving en een programma voor binnenlands beleid, maar ook een plaatsbepaling in de internationale politiek. De tijd van het gebroken geweertje was, zij het niet overal in de PvdA, voorbij: de sociaaldemocratie koos in de Koude Oorlog tussen het communisme en de westerse, democratische wereld ondubbelzinnig partij. 'De verdediging van de vrije wereld is onder de huidige omstandigheden voor de westerse wereld de belangrijkste taak geworden van alle nationale en internationale politiek. De Partij van de Arbeid aanvaardt haar aandeel in deze taak met de daaraan verbonden consequenties, omdat het democratisch socialisme slechts in een vrije wereld kan worden verwerkelijkt. Zij stelt zich teweer tegen de gevaren van halfslachtigheid, afzijdigheid en defaultisme, die de weerstandskracht van de vrije wereld ondermijnen,' aldus het congres van de PvdA in 1951.³⁴

Een van de meest radicale verdedigers van het Westen was Jacques de Kadt (1897-1988). Tromp heeft hem ooit, naar de politiek geëngageerde Engelse schrijver, 'een Orwell uit Oss' genoemd, vanwege de opmerkelijke overeenkomsten tussen beiden: afkerig van illusies, antitotalitair, eigenzinnig, en, voeg ik eraan toe, begenadigd met een vlijmscherpe pen.³⁵ Voor De Kadt was het volkomen duidelijk 'dat onze eerste en ergste vijand niet het kapitalisme is, doch het communisme'.³⁶ Hij toonde zich in 1950 bekommerd om de grote achterstand van de Europese militaire organisatie. Deze achterstand, zo meende hij, hing ten nauwste samen met 'het gebrek aan een geest van weerstand' en bracht 'de vrede in gevaar'.³⁷ Onze enige weg blijft, aldus De Kadt, 'die van militaire en politieke kracht naar buiten en van geestelijke en sociale kracht naar binnen'.³⁸ Als het om die laatste ging, was hij even radicaal. De Kadt was niet de man van een beetje meer loon, maar van een cultureel avonturenbestaan.³⁹ Hij hekelde in zijn voor de Tweede Wereldoorlog verschenen boek *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* een sociaaldemocratie waarvan het ideaal niet verder reikte dan 'een warme stal, goed voer en een pretje op z'n tijd'. Voor hem ging de cultuur boven de economie.⁴⁰ De uitgesproken opstelling van de PvdA in de Koude Oorlog leidde overigens ook tot kritiek, in eigen huis en in linkse kring daarbuiten. Tegenstanders ervan organiseerden zich in 1957 in de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP).⁴¹

In de jaren vijftig ontstond voorts diepe verdeeldheid over Europese samenwerking, die voorlopig zou blijven bestaan. Vragen die in het Europa-debat

anno 2016 nog steeds een cruciale rol spelen, werden in de jaren vijftig al uitgebreid besproken, zoals of een politieke gemeenschap een noodzakelijke voorwaarde is voor economische integratie. Of een veel krachtiger Europese coördinatie van economische politiek nodig is. Of bij vergemeenschappelijking van budget ook Europese belastingen horen. En of het gevaar bestaat dat Europese samenwerking te veel op liberalisatie gericht blijft terwijl ordening van de economie buiten beeld blijft.⁴²

De verschillen van inzicht deden zich tot in de ministersploeg voor. ‘Mansholt had hoge verwachtingen van Europese integratie, terwijl Drees zich daarover geen illusies maakte,’ aldus Sicco Mansholts biograaf Johan van Merriënboer.⁴³ Historicus Mathieu Segers heeft laten zien hoe al in 1951 een brandbrief van tien, voornamelijk jonge, ambtenaren aan het partijbestuur van de PvdA het debat over Europa op scherp zette. Zij achtten krachtige steun van de PvdA nodig voor ‘deelneming van ons land aan Europese federale samenwerking, ook waar deze van een continentaal karakter zou zijn’.⁴⁴

Er werd op het scherp van de snede over hun brief vergaderd, maar hun zin kregen ze niet. Binnen de PvdA was sprake van een richtingenstrijd tussen Atlantisch georiënteerde ‘traditionalisten’, met als representant – in de woorden van Segers – de ‘onaangepaste buitenlandvoerder en communistenvreter Jacques de Kadt’; de ‘gemeenschapsaanhangers’, aangevoerd door onder meer Mansholt, Ivo Samkalden, Van der Goes van Naters, Alfred Mozer en Jaap Burger; en daartussenin de ‘confederalisten’: voorzichtige, pragmatische voorstanders van Europese samenwerking rond een multilateraal vrijhandelsstreven, in evenwicht gehouden door intergouvernementele samenwerking. Dit ‘confederale’ model werd dominant in de PvdA, en Drees was een van de belangrijkste vertegenwoordigers van deze stroming.⁴⁵

Terwijl *De weg naar vrijheid* de PvdA veel zelfvertrouwen schonk (‘Laat Romme maar komme,’ zei Vos in afwachting van de naderende verkiezingsstrijd met de KVP onder leiding van Carl Romme), ontspoon zich tegelijkertijd een tamelijk fundamenteel debat in *Socialisme en Democratie* over ‘De geestelijke situatie van het socialisme’. Hoe stond het met de maatschappijanalyse, de maatschappijvisie, de politieke plaatsbepaling en de beginselen van de sociaaldemocratie in een tijd van snelle verandering? Banning, De Kadt, Samkalden, Henk Hofstra, Fred. Polak, Jan Tinbergen, Hilda Verwey-Jonker – kopstukken van het sociaaldemocratisch denken deden eraan mee.

Beeldbepalend was de bijdrage van Den Uyl. De maatschappijanalyse, zo stelde hij in ‘Heroriëntering van het socialisme’, is het werk van enkelingen

gebleven en heeft onvoldoende doorgewerkt in de socialistische beweging. Hij doelde onder meer op het werk van Burnham, Aldous Huxley, Orwell en Jean Fourastié, dat nieuwe inzichten bood in de ontwikkeling van de economie, de arbeid, de technologie en de verhouding tussen individu en organisatie. Het socialisme, aldus Den Uyl, had een achterstand in maatschappijbeschouwing opgelopen en werd bedreigd door het gevaar 'dat het afglijdt tot een utiliteitsleer met een platte opportuniteitspolitiek als consequentie'.⁴⁶ Tot een gezamenlijke conclusie kwam men niet. 'Karakteristiek was ook hier', aldus Banning in zijn samenvatting, 'dat allerlei mensen voortreffelijk denken in hun eigen schema's, maar uiterst moeilijk in aanpak en stijl van een ander kunnen komen; coöperatief denken blijft een niet eenvoudige taak, óók voor socialisten'.⁴⁷

De kwaliteit van het bestaan en de nieuwe sociale bewegingen

Aan het eind van de jaren vijftig signaleerden vooraanstaande sociale wetenschappers het einde van de ideologie als betekenisvolle politieke factor in de westerse wereld. Werden partijen geen 'catch-all parties' die steun onder een breed scala aan kiezersgroepen zochten en eerder zakelijke dan politiek-ideologische meningsverschillen uitvochten? Het politieke profiel van de PvdA was inderdaad na twaalf jaar coalitiepolitiek danig verbleekt. Was er nog wel een missie voor een sociaaldemocratische partij in de welvaartsstaat? In de oppositie na 1958 wist zij zich maar moeizaam te onderscheiden. Toenmalig partijvoorzitter Suurhoff sprak van 'behangen tegen de wind in'.⁴⁸

Schijn kan bedriegen. In de jaren zestig ontstond weer maatschappelijke reuring, verloren gezagsdragers hun vanzelfsprekende autoriteit, kwamen nieuwe issues op, werden oude tegenstellingen opnieuw tot politieke strijdpunten gemaakt en ontstond behoefte aan scherpere politieke profilering. Een nieuwe generatie ging zich roeren, gevormd naar meritocratische normen maar stuitend op de restanten van een oude standencultuur. Ook de PvdA onderging een 'verjongingskuur'.⁴⁹ Maar de breuklijn tekende zich niet simpelweg langs leeftijdsgrenzen af. De kritiek op de autoriteiten werd breder gedragen dan door een nieuwe generatie alleen. De ideeën over verandering en vernieuwing sloegen aan bij grote groepen in de maatschappij, vooral, maar niet uitsluitend, jongeren, aldus de historicus Doeko Bosscher.⁵⁰

De ideologische vernieuwing putte uit drie bronnen: de ideeën van Den Uyl, van Nieuw Links en van wat de 'nieuwe sociale bewegingen' is gaan heten.

Zij was een vorm van re-ideologisering in dubbel opzicht: het maatschappijkritische en maatschappijhervormende karakter van de sociaaldemocratie kreeg meer kleur en scherpte, terwijl tegelijkertijd de radicalere uitgangspunten van het partijkader een bindende werking voor de politici in parlement en regering gingen uitoefenen.

De programmatische expeditieleider van de PvdA in dit tijdsgewricht was Den Uyl (1919-1987). Hij was directeur van de WBS geweest, wethouder van Amsterdam, minister van Economische Zaken, lid van de Tweede Kamer en lijst-aanvoerder van de PvdA vanaf 1967.⁵¹ De essays die hij schreef en de WBS-rapporten waaraan hij bijdroeg vormden een coherent programma, dat vanaf het midden van de jaren zestig tot het midden van de jaren tachtig fungeerde als een soort ideologische ruggengraat van de PvdA.⁵² De begrippen vrijheid, gelijkwaardigheid, democratisering en de kwaliteit van het bestaan stonden daarin centraal.

Den Uyl was een hervormer van de kleine stappen en verrijkende doelstellingen.⁵³ Zijn reformisme stelde allereerst op zijn opvatting van *gelijkwaardigheid*: de minst begaafde behoorde een gelijke mogelijkheid te hebben tot ontplooiing naar zijn aard als de meest begaafde. Er was, zo stelde hij eind jaren vijftig vast, nog steeds sprake van een 'vervaarlijke' geslotenheid van de elite. Vooral op het gebied van kennis en opleiding was de macht ongelijk verdeeld. Hij pleitte daarom voor meer investeringen in publieke voorzieningen, het onderwijs voorop, omdat een hoger scholingspeil de openheid van de samenleving zou vergroten.⁵⁴ Het antwoord op de beperkte mogelijkheden voor verticale mobiliteit zocht Den Uyl daarnaast in vergaande *democratisering*. Hij gebruikte daarvoor het aan Tony Crossland ontleende begrip 'democratization of the participation'.⁵⁵ Dit moest niet alleen gelden voor de deelname van burgers aan de politiek, maar had ook betrekking op 'het doortrekken van een nog onvoltooide politieke democratie in andere sectoren van de samenleving'.⁵⁶ Zoals in de onderneming.

Een derde element van Den Uyls politieke programma betreft *de beïnvloeding en coördinatie van de economie*. Hij achtte internationale ordening van de economie van groot belang met het oog op voortgaande economische groei en een rechtvaardiger welvaartsverdeling in de wereld. Den Uyl was bovendien een eigenzinnige cultuursocialist, die de volle nadruk legde op *vrijheid*. Er is, zo meende hij, 'een pijnlijk gebrek aan individualisme, aan mensen, die het eigen leven volgens eigen keuze vorm geven'.⁵⁷ Maar vrijheid waartoe? 'Zoals het so-

cialisme in de vorige eeuw tot taak heeft gehad, onrust en “begeerte” te wekken waar aanvaarding en berusting bestonden, toen vooral gericht op het sociale en economische, zo geldt dit thans voor het culturele.’ Keuzevrijheid is geen gegeven, zoals liberalen denken, maar moet steeds weer door mensen worden uitgebreid en vormgegeven – tegen de verdrukking in van commercialisering, gevestigde instituties en structuren en vooral ook de macht der gewoonte.⁵⁸

In Den Uyls programma kreeg het begrip ‘kwaliteit van het bestaan’ een centrale rol. Het is de titel van een rapport uit 1963 van de WBS, waarvan Den Uyl toen directeur was, en van het verkiezingsprogramma van de PvdA uit genoemd jaar. Het vormt de kern van het nieuwe profiel van de PvdA, dat Den Uyl ontwierp voor een socialisme in tijden van welvaart. Van grote invloed daarop was het boek *The Affluent Society* van de Canadees-Amerikaanse econoom John Kenneth Galbraith.⁵⁹ Galbraith had scherpe kritiek op het na de oorlog gevoerde keynesiaanse beleid, dat vrijwel de volle nadruk legde op het vergroten van economische output en inkomen. Voor Galbraith ging het niet alleen om de kwantiteit, maar ook om de kwaliteit van de economische groei: ‘increased production is not the final test of social achievement’.⁶⁰ Het resultaat van de naoorlogse groei was dat weliswaar de private welvaart enorm was toegenomen, maar de publieke voorzieningen daarbij sterk waren achtergebleven. Tegenover private rijkdom stond publieke armoede. Het was deze centrale gedachte van Galbraith die *Om de kwaliteit van het bestaan* tot uitgangspunt nam.⁶¹

‘In de geduldige cijfers van het nationale inkomen,’ aldus Den Uyl op het PvdA-congres in 1963, ‘telt de elektrische tandenborstel evenzeer als de verpleeghulp, de reclame-uitgaven voor het definitieve kalmeringsmiddel evenzeer als de entreprijzen voor de schouwburg, het commissarissentantième evenzeer als de blindenrente. Groei van het nationale inkomen per hoofd van de bevolking op zich zelf is geen waarborg voor het welzijn, voor de verbetering van de kwaliteit van het bestaan. [...] In onze maatschappij is het grote probleem niet het economische vraagstuk meer, hoe de machine draaiende te houden onverschillig wat er uit komt, maar het politieke vraagstuk, hoe de produktie zo goed mogelijk af te stemmen op het algemeen welzijn.’⁶²

Den Uyl bepleitte voorrang voor gemeenschappelijke voorzieningen – zoals meer en beter onderwijs, voorzieningen ten behoeve van bejaarden, subsidies aan de gezondheidszorg, aanleg van sport- en recreatiegebieden –, om de kwaliteit van het bestaan te bevorderen. Daar bedoelde hij ‘niet anders mee dan het *aanleggen van socialistische maatstaven* van vrijheid en gelijkwaardigheid aan

een samenleving, die over het technisch vermogen en de economische kunde beschikt om op steeds grotere schaal goederen en diensten te produceren'. *Om de kwaliteit van het bestaan* werd in de decennia daarna richtinggevend voor het optreden van de PvdA. Dat is niet in het minst te verklaren uit het feit dat de auteur ook de politicus was die er in die jaren praktisch vorm aan kon geven. Toen Den Uyl in 1971 het programma van de drie progressieve partijen (naast de PvdA ook D66 en de Politieke Partij Radikalen, PPR) presenteerde, verwees hij expliciet naar de WBS-nota uit 1963. Destijds, zo stelde hij, waren de geesten nog niet rijp voor de uitvoering van een dergelijk program, maar inmiddels waren de vooruitzichten daarvoor aanzienlijk gunstiger geworden.⁶³

Een tweede bron voor de herprofilering van de PvdA vormde de vernieuwingsbeweging Nieuw Links, een gezelschap dat met een enorme energie-explosie de sukkelende PvdA opschudde. Ontstaan uit verzet tegen de gezapigheid, programmatische fletsheid en het gebrek aan aantrekkingskracht voor nieuwe groepen en generaties publiceerde de groep in 1966 het geschrift *Tien over rood*, dat als een klaoenstoot de vernieuwing en verjonging van de PvdA aankondigde. Inhoudelijk was het geen indrukwekkend geschrift, moet de waarnemer achteraf vaststellen, maar door de directe en soepele stijl, de stevig aangezette kritiek op de PvdA en een paar ruige politieke punten had het een enorme impact. Nieuw Links dwong de PvdA tot een meer radicale koers in programmatisch en strategisch opzicht (het strategisch aspect zou allengs wel erg gaan domineren), en wist een opening te scheppen naar het buitenparlementaire activisme, de nieuwe sociale bewegingen en nieuwe thema's in de politiek.⁶⁴

Op het gebied van de defensie- en buitenlandse politiek zette de komst van Nieuw Links een sterke radicalisering van de opvattingen in gang, met scherpe kritiek op de Amerikaanse interventiepolitiek in Vietnam, de rol van de NAVO en de aanschaf van nieuwe wapens, maar ook met uitgesproken standpunten ten opzichte van de oosterburen. Dat gold het programmapunt 'erkenning van de DDR', de Duitse Democratische Republiek, zowel als de kritische houding ten opzichte van de Beruvsverbote in West-Duitsland.⁶⁵ Ook op sociaaleconomisch en cultureel gebied scherpten de nieuwlichters het PvdA-profiel aanzienlijk aan. Den Uyl was aanvankelijk niet onder de indruk van de intellectuele kracht van Nieuw Links, maar beseftte dat deze stroming de aansluiting betekende bij nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen – een serieuze uitdaging, misschien wel een kwestie van overleven voor de sociaaldemocratie.

De ideologische herpositionering van de PvdA was ondenkbaar zonder de ingrijpende veranderingen in de maatschappelijke omgeving en het nieuwe acti-

visme dat zich maatschappelijk en politiek deed gelden.⁶⁶ Van de antipsychiatrie tot de derdewereldbeweging, van de antiapartheidsbeweging tot de kleinschalige stadsvernieuwers – overal bloeide het initiatief. Afgezien van deze laatste, waarover meer in de bijdrage van Pieter Nieuwenhuijsen in deze bundel, hebben drie bewegingen het programma van de PvdA sterk beïnvloed: de milieubeweging, het feminisme en het democratiseringsstreven.

Dat het milieuvraagstuk zo vroeg en indringend aan de orde is gesteld binnen de PvdA is de verdienste geweest van Mansholt en de naar hem genoemde commissie – een groep progressieve politici die onder zijn leiding het rapport van de Club van Rome als inspiratiebron had genomen voor een radicaal groen programma. De commissie, die begin jaren zeventig adviseerde aan de hierboven genoemde samenwerkende progressieve partijen, concludeerde dat een breuk met het traditionele groeidenken noodzakelijk was geworden. Mansholt, invloedrijk sociaaldemocratisch hervormer van de landbouwsector in Nederland en Europa, had op dit punt werkelijk een bekering doorgemaakt.⁶⁷ De voorstellen van Mansholt en de zijnen bevatten een curieuze mix van zeer stringente planning en sturing van de economie en vergaande democratisering om de burgers bij de besluitvorming te betrekken. Het is een tegenstrijdigheid die we bij het progressieve politieke denken in de jaren zeventig wel meer zullen tegenkomen. Rood werd niet opeens groen, maar de commissie-Mansholt wist de PvdA wel van de onontkoombaarheid van de milieukwestie te overtuigen. In het kabinet-Den Uyl vertegenwoordigde de enige vrouwelijke minister, Irene Vorrink, dit thema.

Op de PvdA had ook de tweede feministische golf grote invloed. De vrouwenbeweging ontwikkelde aanvankelijk initiatieven en ideeën buiten de gevestigde politieke instituties, maar zij trof binnen de PvdA een vruchtbare voedingsbodem aan. Het feminisme bepleitte een radicale cultuurverandering in maatschappelijke en politieke instituties om een einde te maken aan uitsluiting van vrouwen op tal van terreinen en aan de dwang tot vaste rolpatronen. Het feminisme introduceerde voorts een systematische uitwerking van het principe van gelijke rechten en gelijke kansen: ‘gelijkheid vertaald naar de helft’, zoals Joke Smit dit streven omschreef.⁶⁸ Gelijkheid had niet alleen betrekking op de sociaaleconomische en fiscale positie van vrouwen, maar ook op de verdeling van zorg en huishoudelijk werk, en op deelname en vertegenwoordiging in politiek en openbaar bestuur.

Het uitgangspunt van de vrouwenbeweging van zelfbeschikkingsrecht over eigen lichaam vond een politieke vertaling in het streven naar een wettelijke

regeling van de abortuskwestie. De PvdA nam in 1970 het initiatief tot vooruitstrevende wetgeving op dit terrein, maar de confessionele partijen en weifelende liberalen zorgden voor grote vertraging bij de oplossing. Binnen de PvdA drong de feministische kritiek op de bestaande verhoudingen – met de nodige ambivalentie – door, ook door de sterke presentie van de Rooie Vrouwen, zoals de vrouwenorganisatie van de PvdA sinds 1975 heette. Zij ontwikkelden zich tot een centrum voor discussie, actie en invloed, dat zich niet alleen op inhoudelijke kwesties zou richten, maar ook op evenredige vertegenwoordiging van vrouwen binnen en namens de PvdA.⁶⁹

Het streven naar democratisering en participatie – waarvan de studentenbeweging een krachtige motor was en dat ook in de vakbeweging sterk terrein had gewonnen – vormde een derde inspiratiebron voor de ideologische vernieuwing van de PvdA. Het ging daarbij om versterking van democratie en participatie, om te beginnen in de eigen partij door de leden meer bij de bepaling van politieke standpunten te betrekken, en vervolgens in de lokale en landelijke politiek door de kiezers meer invloed te geven. Daartoe dienden – overigens tevergeefs – de progressieve partijen in 1970 een wetsontwerp inzake de rechtstreeks gekozen formateur en de invoering van een districtenstelsel in. En ten slotte ging het om versterking van democratie en participatie in de maatschappij, door binnen instellingen zoals de universiteit en de onderneming de mogelijkheden tot deelname aan en controle op de besluitvorming te verruimen. Een zwaardere positie voor de ondernemingsraad vormde daarvan een concrete uitwerking.

De meest gezaghebbende denker en strateeg op het terrein van de democratie was Ed van Thijn (1934). Hij had zijn politieke coming of age beleefd in de instabiele Vierde Franse Republiek en zijn theoretische inzichten verdiept tijdens zijn studie politieke wetenschappen in Amsterdam. Daar maakte hij kennis met de democratieopvatting van Joseph Schumpeter. Hij had bij de WBS gewerkt, was voorzitter van de gemeenteraadsfractie van de PvdA in Amsterdam geworden, en werd voorzitter van de Tweede Kamerfractie van 1973 tot 1977. Daarna zouden nog een burgemeesterschap, ministerschappen en Eerste Kamerlidmaatschap volgen. Zijn drijfveer: het functioneren van de Nederlandse democratie te verbeteren.

Hij was er diep van overtuigd geraakt dat een democratisch systeem gebaseerd moest zijn op de dynamiek tussen regeringscoalitie en oppositie – in het parlement en bij verkiezingen. ‘Ons partijstelsel’, zo schreef hij in 1963, ‘biedt daarvoor geen ruimte.’⁷⁰ Hij bepleitte daarom een vernieuwing ervan ‘die

zal moeten uitgaan van de noodzaak om binnen ons meerpartijensysteem tot een zodanige hergroepering te komen dat tegenover de regeringscoalitie een “oppositiecoalitie” kan ontstaan die zich ten doel stelt bij de eerstvolgende verkiezingen de regeringscoalitie uit het zadel te stoten.⁷¹ Zijn opvattingen hadden niet alleen grote invloed op de stellingname van de PvdA ten aanzien van het functioneren van de parlementaire democratie,⁷² Van Thijn werd ook de architect van de polarisatiestrategie van de jaren zeventig toen hij de gewenste tweedeling vooral naderbij zag komen door een harde confrontatiestrategie met de confessionele partijen. Maar zijn denkbeelden over democratisering en participatie hadden een veel wijdere strekking: ‘Een politieke beweging die de pretentie heeft de maatschappij te hervormen, zal deze maatschappij eerst open moeten breken, opdat alle burgers de kans krijgen zelf hun toekomst mede te bepalen. Dat betekent dat onze hele politieke en maatschappelijke besluitvormingsmachinerie op participatie moet worden afgestemd.’⁷³

De PvdA van Den Uyl voelde zich aangesproken door het streven naar democratisering van de nieuwe generatie: ‘In de democratisering in alle geledingen en op alle niveaus ligt de grote uitdaging voor de PvdA in de jaren zeventig.’ Maar Den Uyl verwierp het makkelijk gebruik van onwettige middelen en het antiparlementarisme van de actievoerders: ‘De PvdA is als democratisch socialistische partij gestempeld door haar aanvaarding van de vertegenwoordigende democratie als voertuig om maatschappelijke hervormingen tot stand te brengen.’⁷⁴

Het kabinet waarvan Den Uyl premier was (1973-1977), sloot in stijl en communicatie naadloos aan op de recente ontvoogding van de burger en werd er de representant van. In de woorden van zijn biografe Anet Bleich: ‘Qua werkwijze had deze regering veel weg van een debatclub en ook in stijl, in de houding naar de bevolking toe onderscheidde ze zich. De premier en zijn ministers richtten zich niet van bovenaf, als excellenties, tot de burgers, maar straalden uit dat ze “gewoon” politici waren die in het volle licht van de openbaarheid hun werk wilden doen en open stonden voor suggesties en kritiek. Op zijn wekelijkse persconferenties probeerde Den Uyl de kabinetsbesluiten uit te leggen, in de hoop dat gewone mensen er iets van zouden vinden en zich er liefst ook mee gingen bemoeien. De herkenbaarheid van het beleid was voor het kabinet-Den Uyl een van de voornaamste prioriteiten.’⁷⁵

De nieuwe ideologische lading van de PvdA sloeg neer in het met de progressieve partners D66 en PPR opgestelde verkiezingsprogramma *Keerpunt 1972*, en in het programma van het kabinet-Den Uyl. ‘Spreiding van kennis,

inkomen en macht' werd het motto van de rode regeringsploeg met witte rand. Dit 'meest progressieve kabinet in de Nederlandse parlementaire geschiedenis' realiseerde belangrijke sociaaldemocratische programmapunten op het gebied van de inkomenspolitiek, de volkshuisvesting, de dekolonisatie. Jan Pronk voor de ontwikkelingssamenwerking en de zogeheten Nieuwe Internationale Orde; Jos van Kemenade voor onderwijshervorming en de middenschool; Van der Stoep voor een op mensenrechten gericht buitenlands beleid; Marcel van Dam en Jan Schaefer voor de nieuwe stadsontwikkeling – zij vertegenwoordigden de krachtige programmatische inzet van de PvdA, al ging die de achterban in een aantal gevallen nog lang niet ver genoeg.

Er bleef ook iets uit: de zo gekoesterde fundamentele maatschappijhervormingen, waarvan voorstellen op het gebied van de grondpolitiek, de vermogensaanwasdeling, de ondernemingsraad en investeringssturing het symbool vormden, werden niet gerealiseerd. Natuurlijk waren er de maatschappelijke weerstanden, van links en rechts, en was er bovendien de frictie binnen de coalitie, ook in de persoonlijke sfeer. Maar het politiek program zelf kende ook zijn zwakheden.⁷⁶ De maatschappijvernieuwers rekten het oorspronkelijke idee van *Om de kwaliteit van het bestaan*, dat toch al een sterk beroep deed op overheid en collectieve sector, tot buiten zijn grenzen op en overvroegen daarmee de handelingscapaciteit van de overheid. In een terugblik verwees Den Uyl ook naar ongelukkige timing: 'Ik vind dat het kabinet-Den Uyl in Nederland wat te laat aan bod gekomen is, het had er eigenlijk al in 1969-'70 moeten zijn. Je had dan veel meer kunnen bereiken op het gebied van de maatschappelijke hervormingen.'⁷⁷

In de jaren die volgden verloor de PvdA het politiek initiatief. Dat werd tijdelijk aan het oog onttrokken door een krachtig ideologisch profileringspunt: een antinucleair offensief, zowel tegen kernenergie als tegen modernisering van kernwapens. Maar de sociaaldemocratie raakte in verlegenheid en onthand in haar ideologische *heartland*: de sociaaleconomische politiek. De kern daarvan had steeds bestaan uit een combinatie van macro-economische bijsturing van de economie naar keynesiaans (of tinbergiaans) recept, en een herverdelingspolitiek via de welvaartsstaat door middel van progressieve belastingen, sociale zekerheid en collectieve voorzieningen. Dat model kwam onder druk te staan van nieuwe economische problemen, een overdaad aan regelgeving, praktische bezwaren en een neoliberal tegenoffensief. De stevige westenwind uit Ronald Reagens Verenigde Staten en Margaret Thatchers Verenigd Koninkrijk bereikte ook de Nederlandse kust, zij het dat de kracht toen wel wat was afgenomen.

Was de verzorgingsstaat in zijn uitgebreide vorm nog houdbaar? Alhoewel de PvdA bepaald geen exclusieve verantwoordelijkheid droeg voor de vormgeving ervan, identificeerde zij zich toch sterk met de bestaande verzorgingsarrangementen en wierp zij zich als de hoeder ervan op. Een van de weinige vooraanstaande politici die een discussie noodzakelijk achtten over de grondslagen van de verzorgingsstaat was voormalig staatssecretaris en toenmalig voorzitter van de Tweede Kamerfractie Wim Meijer. Hij pleitte voor meer ruimte voor zelfwerkzaamheid van groepen en individuen, een duidelijke bodem in de materiële voorzieningen, verbetering van de doelmatigheid en doeltreffendheid en meer samenhang in de organisatie van de voorzieningen.⁷⁸ Aan een dergelijke kritische benadering was de PvdA nog niet toe.

De herijking van haar economische denkbeelden was onvermijdelijk. Deze bewoog zich van verreikende plannings- en sturingsgedachten, zoals in het verkiezingsprogramma *Weerwerk* uit 1981, en een buitengewoon ambitieus banenplan in de regering-Van Agt II (1981-1982) naar meer pragmatische inzichten over herstel van de economie, zoals in het verkiezingsprogramma *Eerlijk delen* van 1982. Maar de PvdA slaagde er niet in een eigen, in eigen kring gedragen en overtuigend economisch program te ontwerpen. Tegen de achtergrond van de economische crisis en terugvallende werkgelegenheid aan het begin van de jaren tachtig was arbeidstijdverkorting nog het meest authentieke sociaaldemocratische thema.⁷⁹

Met de nieuwe setting had Den Uyl het moeilijk. Hij verzette zich krachtig tegen de opmars van wat hij 'Nieuw Rechts' noemde in een lange verkiezingsrede in Paradiso in 1981.⁸⁰ In wat zijn politieke testament werd, waarschuwde hij in 1985 voor de fragmentering – eerder noemde hij het een dreigende tweedeling – van de samenleving. 'Tweedeling is een gebrekkig begrip om een proces van splitsing en fragmentering, dat zich in onze samenleving voltrekt, aan te duiden. Het tegengaan van dit proces laat zich moeizaam omschrijven als een poging tot nieuwe integratie en versterking van samenhang. De boel bij elkaar houden, dat is het dus.'⁸¹ Ruim twee decennia later werd dat het motto van een nieuwe lijstaanvoerder van de PvdA.

De nieuwe zakelijkheid en rondfladderende veren

Het jaar 1986 zou een nieuw keerpunt blijken te zijn, nu in de richting van verzakelijking. Toen het uitstekende verkiezingsresultaat van 1986 niet verzil-

verd kon worden in regeringsdeelname, besloot het bestuur van de PvdA tot een grootscheepse herbezinning op het programma, de partijorganisatie en de maatschappelijke positie en strategie. Zij zocht daarmee een antwoord op de ingrijpende maatschappelijke veranderingen die zich vanaf de jaren zeventig in de westerse wereld voordeden.

Zoals vaak bij dit type verandering, vond de heroriëntatie plaats onder nieuw leiderschap: dat van Kok als voorzitter van de Tweede Kamerfractie en Marjanne Sint als partijvoorzitter. Het in 1987 verschenen rapport *Schuivende panelen*, resultaat van het bezinningsproces en tot stand gekomen onder leiding van Pronk, had een nieuwe programmatische plaatsbepaling van de sociaal-democratie tot doel. Deze werd noodzakelijk geacht als gevolg van de internationalisering van economie en cultuur, de aantasting van het milieu, de versnelende technologische ontwikkeling, en de individualisering als sociaal-cultureel verschijnsel. Daarbij kwam onvermijdelijk ook de rol van de nationale overheid als instrument en coördinatiemechanisme voor (sociaaldemocratische) politiek ter discussie te staan. Het rapport meende dat enerzijds op veel grotere schaal dan de nationale moest worden gedacht, en dat anderzijds de in onbruik geraakte schaal van maatschappelijke organisatie en lokale gemeenschap moest worden geherwaardeerd. Het rapport koos onomwonden voor een Europese oriëntatie van de PvdA, inclusief Europese partijvorming.⁸²

Het vernieuwingsdebat had, in de woorden van socioloog en sociaaldemocratisch bestuurder Bram Peper, in die tijd burgemeester van Rotterdam, meer het karakter van 'de partij bijpraten over wat zich in haar maatschappelijke omgeving afspeelt' dan van een coherente toekomstvisie.⁸³ Zeker, de PvdA zette een punt achter het radicale programma van de jaren zeventig en de bijbehorende polarisatiestrategie. Maar de partijleiding wist aan de uitkomst van het debat geen samenhang en richting te geven. De echte heroriëntatie voltrok zich regereerderwijs, vanaf 1989. Toen trad de PvdA toe tot een coalitieregering met het CDA onder leiding van Ruud Lubbers, en met Kok als minister van Financien. De optimistische toonzetting van het verkiezingsprogramma van 1989, dat gericht was op publieke investeringen na een periode van bezuinigingskabinetten, botste al snel op een harde financiële realiteit. En op een olopend aantal mensen dat een uitkering genoot in het kader van de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO), in de richting van een miljoen. 'We hadden', zo zei Kok later, 'wel een stevig kader afgesproken over het financieringstekort, maar daarbij hadden we geen sociaaldemocratische visie ontwikkeld op de sociale zekerheid in slechtere tijden.'⁸⁴ Kok ging, ondanks de eerdere verzekering

van het tegendeel, toch akkoord met ingrijpende maatregelen in de WAO, tot grote teleurstelling en woede van een belangrijk deel van zijn achterban. De WAO-crisis markeerde een ideologische omslag in de sociaaldemocratische opstelling ten opzichte van de verzorgingsstaat. Van toen af aan werd de hervorming ervan een kernthema.

De centrale politicus van deze periode was Kok (1938). Hij had, anders dan zijn voorgangers, geen lange weg in de sociaaldemocratische partij afgelegd maar was vanaf 1961 diep verbonden geweest met de vakbeweging. Hij werd de gezichtsbepalende vakbondsman van Nederland door zijn rol bij de totstandkoming van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) en als eerste voorzitter van deze vakcentrale. Zijn bekendheid berustte niet alleen op de wijze waarop hij leiding had gegeven aan strijdbaarheid en acties van de vakbeweging, maar ook op zijn onderhandelaarschap bij de totstandkoming van het Akkoord van Wassenaar (1982), waarbij werkgevers en werknemers afspraken maakten over loonmatiging in ruil voor arbeidstijdverkorting ten behoeve van de werkgelegenheid. In 1986 zette hij de stap naar de politiek en volgde Den Uyl op.

Als minister van Financiën en vervolgens minister-president (1994-2002) werd hij het boegbeeld van solide financieel-economisch beleid en van het succesvolle poldermodel – ook al stond hij daar zelf niet kritiekloos tegenover.⁸⁵ Kok deed zich vooral kennen als een nuchter, praktisch politicus en bestuurder.⁸⁶ ‘Ik houd niet zo erg van droomkastelen. Je kan best naar iets verlangen, maar dan moet je wel uitgaan van hoe de wereld draait.’ Een belangrijk richtsnoer in zijn politieke handelen was de noodzaak voor de PvdA om zich aan nieuwe omstandigheden aan te passen. Schijnbaar onaantastbare verworvenheden moeten, zo meende hij, tijdig en bij voortdoring tegen het licht worden gehouden, ‘niet alleen vanwege de boze tegenkrachten, maar [ook] vanwege zich wijzigende internationale omstandigheden en concurrentieverhoudingen’.⁸⁷ Hij koos, aldus De Rooy, ‘voor een beleid dat de kans op werk – en daarmee zelfrespect – structureel groter maakte. Dat vergde het inzicht dat – zo kort mogelijk uitgedrukt – de winsten van de ondernemingen de banen van morgen opleverden. Dit was de kern van het Akkoord van Wassenaar, en dit bleef ook onder gewijzigde omstandigheden en met andere middelen het doel in de politieke loopbaan van Kok.’⁸⁸

Zijn reputatie als pragmaticus was definitief gevestigd met zijn Den Uyl-lezing uit 1995, toen hij zei: ‘De oude ideologie blijkt niet in staat afdoende antwoord te geven op sleutelvragen van deze tijd. Het afschudden van ideologische veren is voor een politieke partij als de onze niet alleen een probleem, het is in

bepaalde opzichten ook een bevrijdende ervaring.⁸⁹ Een wat ongelukkige formulering, vooral gezien het feit dat de PvdA al tamelijk slecht in het ideologisch verkleed stak, in een betoog dat verder vooral een pleidooi vormde voor een sterke Europese oriëntatie van de sociaaldemocratie en voor een programma van publieke investeringen. Tromp, bedreven in het uitdelen van kopstootjes aan de PvdA, schreef: ‘Zonder veren staat de rooie haan in zijn blote kont.’

In de jaren negentig waren het de ideeën van de Amerikaanse Democraten en het Britse New Labour die onder het label van de Derde Weg de Atlantische Oceaan en het Kanaal overstaken en een centraal referentiepunt werden voor het debat onder sociaaldemocraten op het continent, Nederland niet uitgezonderd. De Derde Wegpolitiek wilde een nieuwe synthese vinden tussen liberalisme en socialisme. Zoals Labour-leider Tony Blair aangaf: ‘Socialism in the nineties is the left-of-centre Third Way between the free market individualism of the right and the old-left statism. The Third Way returns to the human values of the Left – justice, solidarity, freedom – but rethinks how we deliver them. We are taking the historic values of the Left, and we are applying them to our new world of dynamic markets.’⁹⁰ Kort geformuleerd ging het bij de Derde Weg om minder staatsregulering, meer waardering voor de markt en de private sector, en meer nadruk op individuele verantwoordelijkheid van burgers. De verzorgingsstaat moest worden getransformeerd van een ‘safetynet of entitlements to a springboard of opportunities’.⁹¹ In een wereld in verandering werd verandering zelf een positief doel: ‘houden van verandering’ werd een centraal motto van de Derde Weg. Anthony Giddens verschafte met zijn boek *The Third Way* de wetenschappelijke vlag voor de politieke lading. De Britten die zich na een diepgaande partijvernieuwing New Labour noemden, hadden een speciale opvatting over hun rol bij deze *cultural transfer*: ‘We cross the Ocean to learn; we cross the Channel to teach.’⁹²

Ook al hielden Kok en Ad Melkert afstand van de term Derde Weg, in feite liep de politiek-ideologische koers van de PvdA in deze periode vrijwel parallel aan het moderniseringsprogramma van de Amerikaanse president Bill Clinton en de Britse premier Blair. Zoals Clinton Kok op een bijeenkomst toevoegde: ‘Wim Kok, from the Netherlands, actually was doing all this before we were.’⁹³ Het internationale forum dat door politici, denktanks en academici onder de paraplu van de Derde Weg werd gevormd, bood Nederlandse sociaaldemocraten, zoals Wouter Bos, een podium om hun ideeën uit te testen.

De periode van de twee paarse kabinetten onder leiding van Kok (1994-2002) werd gekenmerkt door een nieuw zelfbewustzijn van de PvdA. Dat had meer te maken met haar bestuurlijke macht dan haar ideologische kracht. Zo waren in het regeer- en beleidsprogramma wel sociaaldemocratische voorkeuren zichtbaar, maar anders dan in eerdere tijdvakken was de PvdA nu niet toonaangevend. Binnen een door liberaal denken gedomineerd politiek klimaat zette de PvdA enkele eigen accenten. Dat de samenwerking tussen PvdA en VVD tot stand kon komen, betekende dat de politieke kloof die de partijen decennialang op grote afstand van elkaar had gehouden, overbrugbaar was geworden. In tweeërlei opzicht had dat een 'ideologische' betekenis. In de eerste plaats dat de sociaaldemocratie zich – zij het schoorvoetend – had aangepast aan de nieuwe consensus over het financieel-economisch beleid: een mix van aanbodeconomie, meer ruimte voor de markt, bezuinigingen, lastenverlichting en beperking van de sociale zekerheid.⁹⁴ In de tweede plaats dat door samenwerking tussen 'links' en 'rechts' een nieuwe tegenstelling kon opbloeien: die tussen de gevestigde machten en een tegen het establishment gerichte politiek.⁹⁵

De nieuwe zakelijkheid van de PvdA kwam tot uiting in haar bijdrage aan de paarse kabinetten. Het eerste en dominante element was ervoor te zorgen dat meer mensen aan het werk kwamen. 'Werk, werk, werk' werd het motto van Paars I. De Nederlandse verzorgingsstaat was steeds primair gericht geweest op inkomensgarantie voor hen die om wat voor reden dan ook buiten het arbeidsproces waren geraakt. Nu werd het een eerste prioriteit om mensen naar de arbeidsmarkt te geleiden – volgens sommigen in sociaaldemocratische kring al langer een onontkoombare aanpassing van de 'passieve' Nederlandse verzorgingsstaat.⁹⁶ Daarbij ging het om aanpassingen in het socialezekerheidsstelsel, het scheppen van banen met behulp van de overheid (zogenoemde Melkert-banen), en een activerend arbeidsmarktbeleid dat bovendien flexibiliteit zocht te combineren met zekerheid. De activerende verzorgingsstaat werd een kernbegrip van de PvdA.⁹⁷

Een tweede element had betrekking op de versterking van de Nederlandse economie, in het bijzonder door middel van publieke investeringen in de infrastructuur: een vorm van nationale beleidsconcurrentie in een ruimte die door de mondialisering en europeanisering van de economie werd bepaald. De paarse belastingpolitiek zou eveneens in het teken daarvan staan. De 'BV Nederland' werd een gangbare uitdrukking, het dienen van zijn belangen, ook door de overheid, richtsnoer voor het economisch beleid, zo niet voor het beleid tout court.

Een derde element vormde het bevorderen van marktwerking in de publieke sector, privatisering en verzelfstandiging van publieke voorzieningen en de introductie van bedrijfsmatige elementen in het besturen van publieke instellingen (het zogenoemde New Public Management). Het ging daarbij niet alleen om het verlichten van de overheidsfinanciën, maar ook om een meer ideologisch getint offensief van markt versus overheid. Deed de markt het niet gewoon beter? Het nieuwe marktdenken drong diep door in de sociaaldemocratische opvattingen over de rol van de overheid en de behartiging van het publieke belang. Misschien minder vast overtuigd van de superioriteit van de markt, zagen sociaaldemocraten toch ook talloze mogelijkheden om marktwerking te gebruiken om publieke doelstellingen en waarden te dienen. Zo presenteerde de sociaaldemocratische minister van Verkeer en Waterstaat Tineke Netelenbos in het tweede paarse kabinet concurrentie om het spoor en de ontvlechting van NS in het perspectief van een verbetering van het aandeel van het openbaar vervoer in de totale personenmobiliteit – een als in het publiek belang gedefinieerde doelstelling.⁹⁸

Het vierde element betrof de centrale positie die de burger als consument kreeg toebedeeld. De mondige burger, inmiddels bevrijd van zijn autoriteitsangst en in de private markt gewend om op zijn wenken te worden bediend, moest ook als het om publieke voorzieningen ging als consument worden beschouwd. De publieke voorzieningen dienden daarom op maat van individuele wensen te worden gesneden. En burgers moesten worden uitgerust met een rugzakje met rechten of geld om zelf te kunnen kiezen op welke wijze zij van hun publieke voorzieningen gebruik wilden maken – het ‘rugzakjes-socialisme’ met de klant als koning. Dit perspectief werd in een sociaaldemocratie die steeds meer betrokken was op individuele ontplooiing dan op gemeenschapszin, voor sommigen een nieuw ideologisch ankerpunt en een maatstaf om beleid aan te toetsen: de bevrijding van de burger, niet als werker of als *citoyen*, maar als consument.

Even leek zich in de jaren negentig juist over dit punt een heuse ideologisch getinte politieke controverse te gaan afspelen. De synthese van liberalisme en socialisme had voor enkelen meer dan een praktische betekenis: zij opende ook het zicht op een type politiek dat beantwoordde aan het levensgevoel van een nieuwe generatie. Rick van der Ploeg en Marjet van Zuylen, de ‘sociaalliberalen’ van de Tweede Kamerfractie van de PvdA tijdens Paars I, zagen daarin de meerwaarde van paars. ‘De behoeften van consumenten zijn het oriëntatiepunt. Het innovatief inspelen op veranderende maatschappelijke ontwikkelingen wordt beloond ten koste van het defensief in stand houden van bestaande

belangen. Dat is een sociaaldemocratische uitdaging zonder weerga. [...] Paars staat voor een andere politieke cultuur, en kan een voorbode en instrument zijn voor partijpolitieke en staatkundige vernieuwing.⁹⁹

Daartegenover waren kritische geluiden te horen vanuit de ‘vakbonds vleugel’ in de Tweede Kamerfractie. Ruud Vreeman, die eerder vakbondsbestuurder was geweest en samen met Felix Rottenberg het voorzitterschap van de PvdA bekleedde, markeerde een meer traditioneel sociaaldemocratische positie. Hij zag niets in de door zijn fractiegenoten Van der Ploeg en Van Zuylen voorgestane synthese van het Rijnlandse en Angelsaksische economische model: deze zou het slechtste uit beide naar boven brengen. ‘Is het niet modern in plaats van in westerlijke richting wat meer naar Duitsland, Noorwegen en Zweden te kijken, landen toch die het doorgaans goed doen? Door te kiezen voor een beter leerlingstelsel, voor organisatie van scholing van werkenden, voor een activerend arbeidsmarktbeleid, het omzetten van improductief uitkeringsgeld in productieve banen in de collectieve sector en voor het omzetten van spaargelden in investeringen en banen? Maar vooral ook voor het versterken van de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor de groei van de werkgelegenheid?’¹⁰⁰

Een typerend discussiepunt werd het paarse wetsvoorstel tot verruiming van de openingstijden van winkels. Voor Vreeman streden hier twee soorten individualisme: dat van ‘ongeremdheid en impulsieve behoeftebevrediging’ tegenover een sociaal-individualisme ‘dat mensen als meer ziet dan consument’. Hij voelde zich meer verwant met de tweede opvatting vanuit zijn lange betrokkenheid bij het vraagstuk van de werktijden.¹⁰¹ Van der Ploeg en Van Zuylen keken vanuit een ander perspectief: ‘Het verruimen van de openingstijden van winkels maakt het voor tweeverdieners en eenpersoonshuishoudens makkelijker hun inkopen te doen.’¹⁰² De controverser zette niet door en van echte vleugelvorming was geen sprake. De economische wind in de rug in de tweede helft van de jaren negentig deed veel onenigheid verwaaien.

Vooraf onder hen die niet (meer) een direct politieke functie uitoefenden maar wel betrokken waren bij de programmatische ontwikkeling van de PvdA, ontstond onbehagen over de inhoudelijke partijkoers. Dat betrof allereerst het verdwijnen van welke ideologische richting of discussie dan ook. Socioloog en voormalig parlementariër Frans Leijnse bespeurde al bij aanvang van de paarse regeringsperiode dat politieke visie en politiek debat als hinderlijke complicatie werden beschouwd. ‘Deze afkeer van ideologische concepten heeft geleid tot een volkomen a-politieke politiek; nergens heeft het technocratische denken zo’n overheersende positie verworven als in Den Haag.’¹⁰³

Daarnaast ontstond weerstand tegen de beleidskeuzes die de PvdA maakte en werden daarvoor alternatieven geformuleerd. De kritiek richtte zich bijvoorbeeld tegen de als ‘traditioneel en defensief’ beschouwde economische strategie van het eerste paarse kabinet, want vooral gericht op loonmatiging, reductie van arbeidskosten en lastenverlichting, in plaats van op factoren als ‘kennisinfrastructuur, kwalificatieniveau en technologie’.¹⁰⁴ Tegen een te organisatorisch gerichte herziening van de verzorgingsstaat, die onvoldoende rekening hield met de nieuwe risico’s op de arbeidsmarkt en in het huishouden.¹⁰⁵ De WBS publiceerde kritische rapporten onder meer over marktwerking in de publieke sector, over de paarse belastingplannen en over het oprukken van een Angelsaksisch ondernemingsmodel waarin het kortetermijnbelang van ongeduldige aandeelhouders overheerste.¹⁰⁶ Maar deze geluiden uit de buitenring van de PvdA vonden nauwelijks gehoor in het politieke centrum.

Een contrapunt tegen de nieuwe zakelijkheid werd met volharding geformuleerd door toenmalig WBS-directeur Paul Kalma. Op verzoek van partijvoorzitter Rottenberg maakte hij een balans op van één jaar paarse coalitie. ‘Zorg om de financiële problemen van de overheid is steeds meer vermengd geraakt met een markt-ideologie, die in “meer markt, minder overheid”, in bezuinigingen, privatisering en lastenverlichting de oplossing voor de meest uiteenlopende problemen ziet. Een dergelijk “primaat van Financiën” brengt echter grote nadelen met zich mee,’ zo constateerde hij in *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit*. De bezuinigingen richtten sociale schade aan en verlaagden het niveau van de publieke voorzieningen. Vormden bezuinigingen en lastenverlichting wel de beste weg om de structuur van de Nederlandse economie op lange termijn te versterken?¹⁰⁷ Zijn beschouwingen werden in de Haagse partijtop met weinig enthousiasme ontvangen. Voorzitter van de Tweede Kamerfractie Jacques Wallage sprak van ‘een prul’ en ‘de sociaaldemocratie onwaardig’. Kok waarschuwde dat het document, met de aandacht die het publicitair zou trekken, ‘politiek verwarrend, respectievelijk contraproductief’ zou werken.¹⁰⁸

In 2004 keek Kalma terug op wat hij zag als twintig jaar verzakelijking en modernisering van de sociaaldemocratie. De PvdA was steeds meer ‘een bestuurderspartij met technocratische trekken’ geworden. ‘Inhoudelijk voegde ze zich, op één belangrijke uitzondering (het activerend arbeidsmarktbeleid), naar de economisch liberale beleidsconsensus. En de cultuurpolitieke dimensie die de sociaaldemocratie in eerdere perioden een zekere kleur en een extra aantrekkingskracht had gegeven, ging vrijwel geheel verloren. De partij belandde in het grensgebied tussen zakelijkheid en verzaking.’¹⁰⁹ In een tijd waarin de soci-

ale ongelijkheid weer begon toe te nemen achtte Kalma gelijkheid opnieuw de corebusiness van de sociaaldemocratie. Niet om de gelijkheid zelf, maar omwille van een eerlijke verdeling van ontplooiingskansen, om ‘de maatschappelijke voorwaarden waaronder individuele vrijheid gedijt’ en om ‘de richting waarin de vrijheid wordt aangewend’.¹¹⁰

Na de dreun

De verkiezingen van het jaar 2002 veroorzaakten misschien geen diep ingrijpende ‘ideologische’ breuk, maar deden de PvdA door toedoen van Pim Fortuyn wel op haar grondvesten schudden, eerst in Rotterdam en vervolgens in de rest van het land. De verkiezingsuitslag gaf aanleiding voor introspectie in sociaaldemocratische kring met zowel psychoanalytische als gedragstherapeutische trekken. *Socialisme en Democratie*, het maandblad van de WBS, verzorgde een serie ‘Na de dreun’, waaraan tal van politici, wetenschappers en commentatoren een bijdrage leverden.¹¹¹ Er vonden memorabele bijeenkomsten plaats, zoals die in Felix Meritis in Amsterdam, waar journalist Gerard van Westerloo de verzamelde sociaaldemocratische gemeente geselde met onbarmhartige kritiek op de wijze waarop de PvdA haar traditionele kiezers in de steek had gelaten. ‘Nee,’ zo hield hij zijn gehoor voor, ‘het is geen onversneden vreemdelingenhaat die deze Pimmetjesstemmers drijft, het is de haat tegen de socialen die, zegt hun privé-belevingswereld, de klootzak de hand boven het hoofd houden en vol van begrip zijn voor de dader zonder belangstelling voor het slachtoffer. En nee, het is geen rechts-extremisme dat de revolutie in gang gezet heeft, het is de afkeer van een in zichzelf opgesloten politieke cultuur die de privé-belevingswereld van de burger tot gevaarlijk want voor je het weet stigmatiserend en discriminerend terrein verklaard heeft.’¹¹²

Onvermijdelijk volgden nu de commissie en het rapport. De trend was al eerder ingezet, maar ook vanaf 2002 – in een serie ‘zelfreflectie tot over de pijngrens’ – zouden commissies en hun rapporten als pleisters voor de politieke wonden gaan fungeren, over het algemeen zonder het genezingsproces wezenlijk te beïnvloeden. Een commissie onder leiding van voormalig minister Margreeth de Boer publiceerde een diepgaande analyse van waar, wanneer en waarom het in 2002 misging. Het rapport noemde de ‘intern-bestuurlijke gerichtheid’ en ‘kleurloosheid’ van de PvdA als diepere oorzaken van het verlies, evenals de programmatische ‘onzekerheid’ en ‘verdeeldheid’. Van een leven-

dig debat over belangrijke kwesties was geen sprake: de PvdA was een ‘banen-machine’ geworden en werd gekenmerkt door ‘controlepolitiek’.¹¹³

In 2006 herhaalden kwaal en recept zich. Nu boog een commissie onder leiding van Vreeman zich over de verkiezingsnederlaag en publiceerde een rapport dat voort kon bouwen op een analyse die onder de titel *Verloren slag* door de WBS was uitgebracht.¹¹⁴ Niet alleen wezen Vreeman c.s. de hervormingskoers van de PvdA op het terrein van de verzorgingsstaat als oorzaak van de electorale terugval aan, ook meenden zij dat een bindend program steeds moeilijker te formuleren viel als gevolg van de electorale spagaat van de sociaaldemocratie tussen hoger en lager opgeleiden. De commissie bepleitte een politiek-ideologische herprofilering en wees drie prioriteiten aan: herstel van vertrouwen in de (semi)publieke sector, een adequate rechtsorde van de arbeid en ordening van de economie, en de ‘nieuwe sociale kwestie, die draait om de verhoudingen tussen oude en nieuwe Nederlanders’.¹¹⁵ Het partijbestuur noemde het rapport een ‘welkome bijdrage aan de revitalisering van de PvdA’ maar meende ook: ‘We moeten ons niet in de put laten praten.’¹¹⁶

Terwijl de PvdA van 1946 tot 2002 drie episodes had gekend van betrekkelijk stabiel en langdurig politiek leiderschap, werd het sindsdien aanmerkelijk onrustiger.¹¹⁷ Wisselend leiderschap zorgde voor verschillende programmatische accenten, en leverde het beeld op van een partij in ideologische onzekerheid, zo niet van een partij die in een ideologisch niemandsland terecht was gekomen. Het leiderschap van Melkert duurde slechts heel kort; na Kok te zijn opgevolgd, trad hij direct na de verkiezingsnederlaag van 2002 af. Bos leidde de PvdA van 2002 tot 2010. Na de verkiezingen van 2003, waarin de PvdA onder zijn aanvoering een comeback maakte, kondigde hij een grote ideologische vernieuwing aan. ‘Slagen we daar niet in, dan kunnen we de rest wel laten.’ Hij koos daarbij twee richtingen: een radicale verandering van het democratische systeem in de richting van een kiesstelsel naar Amerikaanse of Britse snit, en een relativering van wat hij het klassieke sociaaldemocratische gelijkheidsideaal noemde. Bos verwierp het streven naar gelijke uitkomsten en pleitte voor meer keuzevrijheid van de mondig geworden burgers bij het gebruik van collectieve voorzieningen. Hij wilde, zo zei hij, kleine ongelijkheid accepteren om de grote te voorkomen.¹¹⁸

In 2010 nam Job Cohen, tweemaal staatssecretaris namens de PvdA in de jaren negentig en sinds 2001 burgemeester van Amsterdam, het leiderschap van Bos over. Zijn centrale invalshoek was binding: ‘de boel bij elkaar houden’ was voor hem een essentieel sociaaldemocratisch uitgangspunt.¹¹⁹ In 2012 volgde Diederik Samsom Cohen op. Samsom, afgestudeerd in de technische

natuurkunde, was actief geweest in de milieuorganisatie Greenpeace en sinds 2003 Tweede Kamerlid. Het programma waarmee hij de verkiezingen van 2012 inging zette zich af tegen verdere marktwerking in de publieke sector en hetgeen als een doorgeschoten flexibilisering van de arbeidsmarkt werd gezien. In reactie op de politieke onrust en snelle regeringswisselingen sinds 2002 werd bij de formatie van het tweede kabinet-Rutte van VVD en PvdA in 2012 de stabiliteit van het landsbestuur zijn belangrijkste prioriteit.

In deze periode brachten twee kwesties de PvdA tot een heroverweging van haar programmatische positie. Het maatschappelijk ongemak over de multiculturele samenleving en de nieuwe culturele verschillen leidde ook binnen de PvdA tot discussie over immigratie en integratie – een debat waarvoor Paul Scheffer begin 2000 een geruchtmakende aftrap gaf.¹²⁰ Het ging daarbij onder meer om de vraag of integratie vooral langs sociaaleconomische weg tot stand moest komen of dat juist culturele verschillen moesten worden overbrugd. Waar was aanpassing gewenst, waar waren de grenzen van pluriformiteit en diversiteit in het geding? Hoe moest de sociaaldemocratie omgaan met de spanning tussen heersende vrijzinnige waarden en meer traditionele waarden van sommige migrantengemeenschappen? Hoe succesvol was het gevoerde overheidsbeleid geweest?

De PvdA was al eerder de weg opgegaan van een aanzienlijk strikter immigratiebeleid. Het partijbestuur koos nu ook voor een hardere koers inzake integratie, getuige een conceptresolutie die in 2008 werd gepresenteerd: ‘Nieuwkomers, hun kinderen en kleinkinderen moeten zonder voorbehoud kiezen voor de Nederlandse samenleving.’ De nota erkende dat immigratie voor alle betrokken partijen een lastig proces is, met gevoelens van verlies en onbehagen. Handhaving van de rechtsstaat kreeg een centrale plaats. De culturele kant van het integratieproces werd nu sterker benadrukt, de wrijving die immigratie oproep evenzeer. ‘De Partij van de Arbeid gaat het conflict niet uit de weg. We normeren waar het moet, we tolereren waar het kan, we confronteren waar het nodig is.’¹²¹

Het schrijven van het partijbestuur riep scherpe reacties op, van uitgesproken instemming tot harde kritiek. Sommigen haalden opgelucht adem dat de PvdA nu eindelijk de noodzaak erkende van een ideologisch offensief tegen de haat gericht op het Westen; anderen spraken van een document waarin er lustig en onverantwoord op los werd gegeneraliseerd. En waarin het verlichte nationalisme te weinig inhoud kreeg: ‘Je moet niet de agenda van Wilders fluiten in een opgewektere toonsoort.’¹²² De gewraakte passage over de nieuwkomers, hun

kinderen en kleinkinderen haalde de uiteindelijke tekst niet. Maar onmiskenbaar verschoof de PvdA van positie, toon en aanpak, ingeklemd tussen tegenstrijdige electorale belangen en getekend door scherpe verschillen in opvatting.

Spanning riep ook de Europese integratie op. In de jaren negentig betoonde de PvdA zich een krachtig voorstander van verbreding en verdieping van de Europese integratie. Toen bij het referendum over het Europees grondwettelijk verdrag in 2005 een meerderheid van de Nederlandse bevolking tegenstemde, was dat niet alleen een ernstige tegenslag voor het zittende tweede kabinet-Balkenende, maar ook een affront voor de PvdA, die zich als oppositiepartij in de strijd had geworpen voor aanvaarding van het verdrag. Duidelijk bleek dat de achterban van de PvdA zich in meerderheid keerde tegen de koers van hun partij.¹²³ Bijkomend oncomfortabel feit was dat vooral de lager opgeleide kiezers zich tegen het grondwettelijk verdrag uitspraken, terwijl de hoger opgeleiden er positiever tegenaan keken – een scheidslijn die dwars door het sociaaldemocratisch electoraat liep.

De uitslag van het referendum leidde tot een heroverweging van het standpunt van de PvdA over Europese integratie. Een werkgroep boog zich over de kwestie en concludeerde dat de logica van de interne markt minder overheersend zou moeten worden in de vormgeving van het sociale beleid. Beslissingen over de verzorgingsstaat zouden op nationaal niveau moeten worden genomen. Meer in het algemeen zou Europese besluitvorming moeten worden beperkt tot die kwesties die niet op nationaal niveau opgelost konden worden.¹²⁴ De kritische tonen zijn daarna niet meer helemaal verdwenen. Maar met het uitbreken van de financiële crisis en de daaropvolgende economische en eurocrisis koos de PvdA onvoorwaardelijk voor de verdieping van de politiek-economische en financiële integratie, inclusief de straffe normen die aan het nationale budgettaire beleid werden gesteld. De enkele critici onder sociaaldemocratisch georiënteerde economen die een neokeynesiaans beleid voorstonden, kregen nul op het rekest.

Met de verkiezingsnederlagen van de Amerikaanse Democraten en de Europese sociaaldemocraten aan het begin van de nieuwe eeuw rees de vraag of de Derde Wegpolitiek aan de basis lag van de electorale neergang, en welke de contouren van een post-Derde Wegkoers zouden moeten zijn. Deze vragen stonden centraal in een internationale herbezinningsoperatie van een aantal progressieve denktanks, en vormde ook het centrale thema van de in 2010 gehouden Den Uyl-lezing van Bos, destijds vicepremier in het vierde kabinet-Balkenende. Hij meende dat veel aanhangers van de Derde Weg, en met hen veel politici van andere stromingen, de dynamiek van de markt in combinatie met globalisering

hebben onderschat. Dat de markt te temmen viel en een ‘servant of society’ kon zijn, bleek maar al te vaak ijdele hoop. De grootste tragiek van de Derde Weg, zo meende hij, was ‘gelegen in het feit dat de op zich noodzakelijke wending van de sociaaldemocratie naar een positievere houding ten opzichte van bedrijfsleven, vrije markt en ondernemerschap, plaatsvond op het moment dat het moderne kapitalisme van karakter aan het veranderen was. [...] Om het maar eens plastisch uit te drukken, de Derde Wegprogressieven sliepen in met een voorheen redelijk getemde vrije markt maar werden wakker met een ontketend monster.’

Maar deze verbale bezinning leidde, ook na de financiële crash en de diepe economische crisis, niet tot een wezenlijk andere programmatische koers. Zeker, met medewerking van sociaaldemocraten werd het toezicht op de banken verscherpt en werden de kapitaal-eisen die aan hen gesteld worden verhoogd, maar de PvdA heeft niet gekozen voor een nieuwe ordening van de financiële sector. Bij de verdere hervormingen van de verzorgingsstaat zijn activering en een groter beroep op de individuele verantwoordelijkheid van burgers centraal blijven staan. De nadruk is komen te liggen op een disciplinerende en surveillerende verzorgingsstaat, ingeklemd tussen marktucht en overheidscontrole. Ondanks pogingen om het label af te schudden, lijkt de sociaaldemocratie in Nederland na 2002 dan ook nog niet uit de schaduw van de Derde Wegpolitiek te zijn gekropen.¹²⁵ Voor zover de koers werd aangepast, was dat als eerder: regerenderwijs. Zo werd het pensioenstelsel op de schop genomen als uitkomst van onderhandelingen in het vierde kabinet-Balkenende (waarvan naast de PvdA, het CDA en de ChristenUnie deel uitmaakten), hetgeen tot diepe verdeeldheid en een existentiële crisis in de FNV leidde. Sociaaldemocraten uit het in de herfst van 2012 aangetreden tweede kabinet-Rutte namen verantwoordelijkheid voor een grootscheepse decentralisatie van, annex bezuinigingen op belangrijke delen van de zorgsector – een van de meest ingrijpende herzieningen van de verzorgingsstaat sinds de jaren vijftig. Alleen van de correcties op de verregaande flexibilisering van de arbeidsmarkt kan gezegd worden dat ze op dieper stekend programmatisch denkwerk berusten.

Ter afsluiting

De politieke en maatschappelijke terugval van de PvdA sinds de eeuwwisseling heeft niet alleen een electorale, maar ook een ideologische kant. Actieve politici en bestuurders hebben de neiging gehad de tegenslagen te beschouwen als on-

verdiende pech. Met uitgekende verkiezingscampagnes, goede communicatie en hulp van de omstandigheden zou het weer goed moeten komen. Zij onderschatten hoezeer de ideologische positie van de sociaaldemocratie in het geding is geraakt, niet in het minst omdat zij de ideologische schutkleur van de huidige politieke omgeving heeft aangenomen en haar eigen politieke waarden op de achtergrond zijn geraakt. Van een eigen, duidelijk omschreven politiek project is inmiddels geen sprake meer. Zonder herkenbaar en bindend perspectief gaat het echter niet.¹²⁶ Dat was eerder niet anders.

Het programma van de PvdA van Drees kan worden gezien als een antwoord op de economische depressie en de politieke dreiging van de jaren dertig, de ervaringen van de bezettingstijd en de oorlogsvernietiging. Het programma van de periode-Den Uyl was een antwoord op de gestegen welvaart, het maatschappelijk protest en het verlangen naar meer democratie van de jaren zestig. Het programma van het tijdperk-Kok vormde het antwoord op de economische terugslag, de overgang naar een postfordistische economie en de overbelasting van de verzorgingsstaat van de jaren tachtig. Wil de sociaaldemocratie niet ‘een platte utiliteitsleer’ worden, dan zal zij opnieuw een eigen antwoord moeten formuleren op de kwesties van deze tijd. Daarvoor is een politiek leiderschap nodig dat niet voortdurend meebuigt met de maatschappelijke trends maar bescherming organiseert tegen de krachten van de globale marktsamenleving in een ‘postliberaal’ programma.¹²⁷ Daarbij gaat het om een verzorgingsstaat die bescherming biedt tegen de risico’s en fricties van onze huidige maatschappij in een tijdperk van globalisering en de kwaliteit van het bestaan centraal stelt. Om het doorbreken van nieuwe sociaaleconomische en sociaal-culturele ongelijkheden. Om het vinden van een nieuwe verstandhouding tussen vrijheid en gemeenschapszin. Om de democratie van levenselixer te voorzien. En om het kapitalisme door de democratie te laten beteugelen. Voor een dergelijke bezie-lende visie is ‘fundamentele bezinning naar binnen’, waarvan in het motto voor deze bijdrage sprake is, een eerste vereiste.

Met dank aan Peter van Dam voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

- zoek. *Jaarboek 1999 van de Nederlandse Vereniging voor Marktonderzoek en Informatiemanagement* (Haarlem, 1999), 147-160.
- 33 Politieke Barometer, in: *Nova*, 14 december 2001.
- 34 Zie voor een meer gedetailleerde analyse W. van der Brug, 'Zwevende of geëmanicpeerde kiezers?', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2002 Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 2004), 230-251.
- 35 Zie voor een nauwkeurig verslag van de interne beraadslagingen die tot het aftreden van Melkert hebben geleid R. Koole, *Mensenwerk. Herinneringen van een partijvoorzitter, 2001-2007* (Amsterdam, 2010), 161-171.
- 36 Het feit dat 44 procent van de PvdA-kiezers zich in 2006 tot de arbeidersklasse rekent, kan niet direct geïnterpreteerd worden als een stijging ten opzichte van 2003 (zie figuur 1). De steekproef van 2002/2003 met zijn zeer laag aandeel kiezers uit de arbeidersklasse is qua samenstelling nogal afwijkend van eerdere en latere bestanden. Belangrijk is vooral of de mate van oververtegenwoordiging binnen de PvdA-kiezers wel of niet sterk verandert. Dat is niet het geval in 2006.
- 37 Zie voor een analyse van de campagne van 2012 Ph. van Praag en K. Brants (red.), *Media, macht en politiek. De verkiezingscampagne van 2012* (Diemen, 2014).
- 38 M. Kranendonk, L. Michon, H. Schwarz en F. Vermeulen, *Opkomst en stemgedrag van Amsterdammers met een migratieachtergrond tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart 2014* (Amsterdam, 2014), 20.
- 39 *Nationaal Kiezersonderzoek 2010*.
- De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA**
- 1 J.M. den Uyl, 'Theorie en beweging', in: idem, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek. Met een inleiding van M. van Rossem* (Amsterdam, 1988; artikel dateert van 1956), 53-59; 56-57.
- 2 Geciteerd in M. Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA* (Amsterdam, 1998), 237.
- 3 WBS, *Rapport van de commissie tot onderzoek van z.g. klimaatverschillen in de P.v.d.A.* (Amsterdam, 1949), 6.
- 4 J.Th.J. van den Berg, 'Het miskende tijdvak: de eerste twintig jaar van de Partij van de Arbeid', in: M. Krop e.a. (red.), *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1986), 14-42; 21.
- 5 Het zijn voorbeelden van wat tegenwoordig in de geschiedwetenschap 'cultural transfer' resp. 'histoire croisée' wordt genoemd. Zie voor deze begrippen: P. van Dam, 'Vervlochten geschiedenis. Hoe *histoire croisée* de natiestaat bedwingt', in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 125 (2013), 1, 96-109.
- 6 Zie voor een buitengewoon gedegen overzicht: B. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977. Een onderzoek naar de ontwikkeling van een politieke stroming* (Groningen, 2002).
- 7 T. Wöltgens, 'Vrijgeest Kalma', in: *Socialisme en Democratie*, 64 (2007), 3, 3. Zie voor een kritisch overzicht van de ontwikkeling van de sociaaldemocratie A. van der Zwan, *Van Drees tot Bos. Zestig jaar succes en mislukking. Geschiedenis van de PvdA* (Amsterdam, 2008).
- 8 P. de Rooy, 'Over snijbloemen en sociaal-democratie', in: *Socialisme en Democratie*, 64 (2007), 10, 9-15.
- 9 K. Schuyt en E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag, 2000), 409.
- 10 Geciteerd bij R. Roegholt, *Amsterdam na 1900* (Den Haag, 1993), 244. Aldaar ook de reacties op Sandbergs stellingname.
- 11 W. Banning, 'Het nieuwe begin', in: W. Banning en J. Barents, *Socialistische documenten* (Amsterdam, 1952) 227-237; 229.

- 12 W. Banning, 'De visie der "doorbrekers"', in: *Socialisme en Democratie*, 6 (1949), 5, 257-264; 260.
- 13 H. de Liagre Böhl, 'Willem Banning in de Partij van de Arbeid: een verloren strijd om de Doorbraak', in: M. Krop e.a. (red.), *Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1991), 47-81; 50-51.
- 14 J. Bank, 'De theorie van de vernieuwing en de praktijk van de wederopbouw. Het Nederlandse socialisme in de tweede helft van de jaren veertig', in: J. Bank e.a., *In dienst van het gehele volk. De Westeuropese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing 1945-1950* (Amsterdam, 1987), 98-121; 110.
- 15 Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA*, 214; zie ook W. Drees, onder redactie van H. Daalder en J.H. Gaemers, *Op de kentering. Een sociaal-democratische visie op Nederland en de wereld na de bevrijding* (Amsterdam, 1996), 22-23.
- 16 R. Hartmans, 'Het socialisme van Willem Banning. Bij de honderdste geboortedag van een "vergeten" ideoloog', in: *Socialisme en Democratie*, 45 (1988), 1, 8-14; 11.
- 17 Ibidem, 9.
- 18 Drees, *Op de kentering*, 25.
- 19 W. Schermerhorn, 'Na vijf jaren Partij van de Arbeid', in: *Socialisme en Democratie*, 8 (1951), 1, 1-12; 2.
- 20 J. Jansen van Galen en H. Vuijsje, *Drees, methouder van Nederland* (Alphen aan den Rijn, 1980), 175.
- 21 Th.J.A.M. van Lier, 'Op weg naar de verzorgingsstaat (1950-1960)', in: J. Bank en S. Temming (red.), *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominenten over de SDAP en de PvdA* (Alphen aan den Rijn, 1981), 141-171; 149.
- 22 T. Kappelhof, "'Omdat het historisch gegroeid is". De Londense Commissie-Van Rhijn en de ontwikkeling van de sociale verzekeringen in Nederland (1937-1952)', in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 1 (2004), 2, 71-91.
- 23 P. de Rooy, 'Het waarom van de complexiteit van de Nederlandse sociale zekerheid', in: *Socialisme en Democratie*, 54 (1997), 6, 266-273; 270. Zie voorts F. Becker, 'Een strijd om nieuwe verhoudingen. Sociaal-democraten en christendemocraten in de Nederlandse politiek na 1945', in: P. van Dam, J. Kennedy en F. Wielenga (red.), *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* (Amsterdam, 2014), 301-331; 324-329.
- 24 J.J. Woldendorp, 'De Partij van de Arbeid en de sociale politiek in Nederland in de jaren vijftig. Toegespitst op de geleide loonpolitiek, de sociale verzekeringen en de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie'. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam (Amsterdam, 1984), 76.
- 25 Ibidem, 272.
- 26 Drees, *Op de kentering*, 10-11. Zie voorts H. Daalder, *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948* (Amsterdam, 2003).
- 27 W. Drees, *Herinneringen en opvattingen* (Naarden, 1983), 102.
- 28 Th.J.A.M. van Lier, 'De weg naar vrijheid', in: A. Peper e.a., *Wetenschappelijk socialisme. Over de plannen van SDAP en PvdA* (Amsterdam, 1982), 45-59; 48-49.
- 29 D. Bosscher, 'De jaren 1946-1970', in: M. Brinkman, M. de Keizer en M. van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam, 1994), 154-237; 181.
- 30 Plancommissie PvdA, *De weg naar vrijheid. Een socialistisch perspectief* (Amsterdam, 1951), 260.
- 31 Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 244.
- 32 H. Oosterhuis, 'De rechtsorde van de arbeid', in: *Socialisme en Democratie. Tien jaar Partij van de Arbeid*, 13 (1956), 2, 44-48.
- 33 Zie daarvoor B. Hogenboom, P. Kalma en M. Plantinga, *Ondernemen of overnemen. Corporate governance en de sociaal-democratie* (Amsterdam, 2001), 39-53.

- 34 Aangehaald in *De weg naar vrijheid*, 355.
- 35 B. Tromp, 'Inleiding', in: J. de Kadt, *De deftigheid in het gedrag. Een keuze uit zijn verspreide geschriften* (Amsterdam, 1991), 7-30; 7. Zie ook R. Havenaar, *De tocht naar het onbekende. Het politieke denken van Jacques de Kadt* (Amsterdam, 1990).
- 36 J. de Kadt, 'Socialistisch isolement of sociale werelddemocratie (I)', in: *Socialisme en Democratie*, 9 (1952), 11, 646-655; 651.
- 37 J. de Kadt, 'Van weifeling tot weerstand', in: *Socialisme en Democratie*, 7 (1950), 7/8, 418-436; 419.
- 38 Ibidem, 435.
- 39 Zie bijvoorbeeld J. de Kadt, 'Het socialistisch beginsel. De politiek van de Partij van de Arbeid en de culturele situatie in Nederland', in: J. de Kadt, J.M. den Uyl en A. Vondeling, *Vrijheid en gelijkwaardigheid in de welvaartsstaat. Een toetsing van de naoorlogse ontwikkeling aan socialistische normen* (Amsterdam, 1957), 13-22.
- 40 Zie P. Kalma, 'De twee gezichten van de sociaal-democratie', in: Brinkman, De Keizer en Van Rossum (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland*, 297-313; 308-309.
- 41 Zie voor gedegen studies over de sociaaldemocratische opvattingen inzake de internationale politiek: F. Rovers, *Voor recht en vrijheid. De Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog 1946-1958* (Amsterdam, 1994); F. Zuïdam, *Tussen mens en werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977* (Amsterdam, 2001).
- 42 'Economische integratie. Verslag van een gesprek waaraan deelgenomen werd door P.J. Kapteyn, mr. J.J. van der Lee, prof. dr. I. Samkalden, prof.dr. J. Tinbergen en drs. J.M. den Uyl', in: *Socialisme en Democratie*, 11(1954), 11, 653-666.
- 43 J. van Merriënboer, *Mansholt. Een biografie* (Amsterdam, 2006), 187.
- 44 M. Segers, 'Nederland tegen zichzelf. De PvdA, het debat over Europa in de jaren vijftig en de doorwerking daarvan in de Europese politiek van Nederland', in: F. Becker, M. Hurenkamp en M. Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa. WBS jaarboek 2008* (Amsterdam, 2008), 100-117; 104. Zie ook M. Segers, *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden* (Amsterdam, 2013), 85 e.v.
- 45 Segers, 'Nederland tegen zichzelf', 102-106.
- 46 J.M. den Uyl, 'Heroriëntering van het socialisme', in: *Socialisme en Democratie*, 9 (1952), 5, 273-282; 280.
- 47 W. Banning, 'Balans van een discussie', in: *Socialisme en Democratie*, 10 (1953), 1, 16-25; 16.
- 48 E. van Thijn, 'De PvdA geprovoceerd (1960-1970)', in: Bank en Temming (red.), *Van brede visie tot smalle marge*, 173-199; 176.
- 49 Naar B. Boivin e.a., *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid. Opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links* (Deventer, 1978).
- 50 Bosscher, 'De jaren 1946-1970', 230.
- 51 Voor een uitgebreide beschrijving zie A. Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer* (Amsterdam, 2008).
- 52 Bijgebrach in Den Uyl, *Inzicht en uitzicht*; en J.M. den Uyl, *De toekomst onder ogen. Beschouwingen over socialisme, economie en economische politiek* (Amsterdam, 1986).
- 53 Zie voor het onderstaande F. Becker en P. Kalma, "'Twee dingen goed begrijpen.' Het onverwoestbare programma van Joop den Uyl', in: *Socialisme en Democratie*, 64 (2007) 11/12, 12-25; F. Becker, 'Das Kabinet Den Uyl (1973-1977) als Höhe- und Wendepunkt der 1970er Jahre', in: D. Hellema, F. Wielenga en M. Wilp (red.), *Radikalismus und politische Reformen. Beiträge zur deutschen und niederländischen Geschichte in den 1970er Jahren* (Münster/New York/München/Berlijn, 2012), 55-81.

- 54 J.M. den Uyl, 'Fundamentele democratisering', in: De Kadt, Den Uyl en Vondeling, *Vrijheid en gelijkwaardigheid in de welvaartsstaat*, 5-12; 10.
- 55 J.M. den Uyl, 'Om de kwaliteit van het bestaan. Een postume voordracht'. Onder redactie van Dick Benschop en Aad Blok, in: *Socialisme en Democratie*, 52 (1995), 2, 51-61; 55.
- 56 *Handelingen Tweede Kamer 1966-1967*, buitengewone zitting 19 april 1967, 47.
- 57 J.M. den Uyl, 'De volgende tien jaren', in: *Socialisme en Democratie*, 18 (1961), 5, 377-389; 388.
- 58 Zie uitvoeriger : P. Kalma, 'Het revisionisme van J.M. den Uyl', in: *Socialisme en Democratie*, 54 (1997), 12, 507-529.
- 59 Den Uyl, 'Om de kwaliteit van het bestaan. Een postume voordracht', 60.
- 60 J.K. Galbraith, *The Affluent Society* (Harmonsworth, 1974), 21.
- 61 J.M. den Uyl, 'Om de kwaliteit van het bestaan', in: WBS, *De besteding van de groei van het nationaal inkomen* (Amsterdam, 1963), hoofdstuk 1, 11-12.
- 62 *Verslag van het negende congres van de Partij van de Arbeid, gehouden op 17, 18 en 19 januari 1963, in het gebouw van de Dierentuin te 's Gravenhage* (Amsterdam, z.j.), 66.
- 63 J.M. den Uyl, 'Om de kwaliteit van het bestaan', in: *Socialisme en Democratie*, 28 (1971), 4, 226-228.
- 64 Een hilarisch verslag van het opereren van Nieuw Links op lokaal niveau biedt M. van Amerongen, 'Hoe de Partij van de Arbeid afdeling Transvaal-Oosterpark in de greep van Peking raakte', in: idem e.a., *Voor buurt en beweging. Negentig jaar sociaal-democratie tussen IJ en Amstel* (Amsterdam, 1984), 222-236.
- 65 Zie M. Krop (red.), *Burengerucht. Opstellen over Duitsland* (Deventer, 1978), in het bijzonder H. van den Bergh, 'De PvdA en de SPD. De ergernis, de twijfels en de betrokkenheid', 364-373.
- 66 Voor een overzicht zie D. Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam, 2012).
- 67 Merriënboer, *Mansholt*, 361 e.v.
- 68 J. Kool-Smit, 'Gelijkheid vertaald naar de helft', in: *Socialisme en Democratie*, 29 (1972), 3, 98-102.
- 69 Voor een overzicht van de Rooie Vrouwen zie U. Jansz, *Vrouwen ontwaakt. Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam, 1983), 151-189. Voor de abortuskwestie: J. Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984* (Den Haag, 1986).
- 70 Geciteerd in Ph. van Praag, *Strategie en illusie. Elfjaar intern debat in de PvdA, 1966-1977* (Amsterdam 1990), 29-30. Zie ook E. van Thijn, 'De staat van de democratie in 2020', in: *Socialisme en Democratie*, 60 (2003), 12, 30-34.
- 71 E. van Thijn, 'Van partijen naar stembusakkoorden' (1967), in: idem, *Democratie als hartstocht. Commentaren en pleidooien 1966-1991* (Amsterdam, 1991), 35-51; 40-41.
- 72 *Het Nederlandse parlementaire stelsel. Rapport van de commissie Parlementaire Democratie van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam, 1965), naar de voorzitter ook wel de commissie-Burger genoemd; *Een STEM die telt. Vernieuwing van de parlementaire democratie* (Amsterdam, 1967). Rapport van de in april 1967 door het bestuur van de Partij van de Arbeid ingestelde werkgroep, die de opdracht kreeg op korte termijn te rapporteren omtrent een wenselijke herziening van het parlementaire stelsel.
- 73 E. van Thijn, 'Is het PvdA-socialisme een wegwerpideologie?', in: *Socialisme en Democratie*, 28 (1971), 11, 540-553; 548-549. Zie verder Van Thijn, *Democratie als hartstocht*.
- 74 J.M. den Uyl, 'De smalle marge van democratische politiek', in: idem, *Inzicht en uitzicht*, 161-182; 168 en 166.
- 75 Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987*, 464.

- 76 Zie voor een evaluatie: P. Bootsma en W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht* (Den Haag, 1999); J. Ramakers, G. Voerman en R. Zwart (red.), *Illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen* (Amsterdam, 1998).
- 77 A. de Kwant en E. Mathies, *Twee dingen ... Joop den Uyl geportretteerd door tijdgenoten* (Utrecht/Antwerpen, 1981), 43.
- 78 W. Meijer, 'Naar een herwaardering van de verzorgingsstaat', in: *Socialisme en Democratie*, 39 (1982), 1, 17-19; 17.
- 79 Zie hiervoor F. Becker, 'De jaren 1970-1994', in: Brinkman, De Keizer en Van Rossum (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland*, 239-295; 272-276.
- 80 J.M. den Uyl, *Tegen de stroom in*. Verkorte weergave van een 2,5 uur durende rede, gehouden op 3 mei 1981 in Paradiso Amsterdam (Amsterdam, 1981).
- 81 J.M. den Uyl, 'Na de tweedeling', in: idem, *De toekomst onder ogen. Beschouwingen over socialisme, economie en economische politiek* (Amsterdam, 1986), 165-179; 179.
- 82 Commissie Programmatie Vernieuwingen, *Schuivende panelen. Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie* (Amsterdam, 1987). Zie voorts Becker, 'De jaren 1970-1994', 283-284.
- 83 Ibidem, 285.
- 84 P. de Rooy en H. te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland* (Amsterdam, 2005), 53.
- 85 F. Becker en P. Kalma, 'De Partij van de Arbeid en het kapitalisme in Nederland. Een gesprek met Wim Kok', in: F. Becker, W. van Hennekeler en B. Tromp (red.), *Hedendaags kapitalisme. Het twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1999), 232-249; 234.
- 86 Zie voor een getuigenis daarvan: E. van Thijn, *Kroonprinsenleed. Machtswisselingen in de politiek* (Amsterdam/Antwerpen, 2008), 137.
- 87 De Rooy en Te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland*, 38 respectievelijk 56.
- 88 P. de Rooy, 'Grote veranderingen in een klein land', in: De Rooy en Te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland*, 149-223; 220.
- 89 W. Kok, 'Wij laten niemand los', in: *In het spoor van Den Uyl. Den Uyl-lezingen 1988-2008* (Amsterdam, 2009), 187-214; 192. Voor de achtergrond: T. Niemantsverdriet, *De vechtpartij. De PvdA van Kok tot Samsom* (Amsterdam/Antwerpen, 2014), 73-79.
- 90 F. Becker, R. Cuperus en P. Kalma, *Memorandum Derde Weg* (Amsterdam, 1999).
- 91 Ibidem.
- 92 Uit het archief van de auteur.
- 93 Geciteerd in W. Bos, *De Derde Weg voorbij*. 21e Den Uyl-lezing, 25 januari 2010, zie www.pvda.nl/data/sitemanagement/media/2010/Den+Uyl-lezing+Wouter+Bos.pdf (geraadpleegd op 13 oktober 2015), 8. Zie ook: F. Becker en R. Cuperus, *Which way out? New leaders, new thinkers, new parties? A message from the Dutch polder*, 12 september 2008, website Policy Network.
- 94 Zie daarvoor F. Becker e.a. (red.), *Zeven jaar paars. Het tweeëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 2001), in het bijzonder de redactionele inleiding en de bijdrage van Paul Kalma. In de aanbodeconomie gaat de aandacht uit naar prikkels om het aanbod van productiefactoren positief of negatief te beïnvloeden, een benadering die leidend was in het beleid van de Amerikaanse president Ronald Reagan en de Britse premier Margaret Thatcher.
- 95 B. Tromp, 'De taak der sociaal-democratie', in: *Socialisme en Democratie*, 59 (2002), 5/6, 90-95.
- 96 K. van Kersbergen, 'De onontkoombaarheid van de "derde weg"', in: *Socialisme en Democratie*, 57 (2000), 6, 275-283. Zie ook idem, 'Socialisme, sociaal-democratie en het Den Uyl-socialisme. De Nederlandse sociaal-democratie en het denken over de verzorgingsstaat', in: J. Bussema-

- ker e.a., *Verzorgingsstaat tussen individualisme en solidariteit* (Amsterdam, 1994), 32-56.
- 97 Voor een (kritische) beschouwing over deze benadering: R. van der Veen, *Nieuwe vormen van solidariteit. Sociaal-democratische beginselen en de verzorgingsstaat* (Amsterdam, 2005).
- 98 Commissie-Van Thijn, *Grenzen aan de markt. Privatisering en de hervorming van de publieke sector* (Amsterdam, 2002), 87.
- 99 R. van der Ploeg en M. van Zuylen, 'Paars voor sociaal-democraten', in: *Socialisme en Democratie*, 52 (1995), 3, 112-117; 117.
- 100 R. Vreeman, *Zonder rood geen paars. Kanttekeningen van een sociaal-democraat* (Amsterdam, 1995), 181 respectievelijk 174.
- 101 Ibidem, 182; Vreeman citeert hier de socioloog Kees Schuyt over individualisme.
- 102 Van der Ploeg en Van Zuylen, 'Paars voor sociaal-democraten', 116.
- 103 F. Leijnse, 'De CDA-isering van de PvdA. Een kritiek op het regeerakkoord', in: *Socialisme en Democratie*, 51 (1994), 10, 442-454; 452.
- 104 Ibidem, 451.
- 105 R. van der Veen, 'Een technocratisch project. De paarse coalitie en de herziening van de verzorgingsstaat', in: F. Becker e.a. (red.), *Zeven jaar paars. Het tweeëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 2001), 142-163; 154.
- 106 E. van Thijn, *Grenzen aan de markt. Privatisering en de hervorming van de publieke sector* (Amsterdam, 2002); B. Hogenboom, P. Kalma en M. Plantinga, *Ondernemen of overnemen. Corporate governance en de sociaal-democratie* (Amsterdam, 2001); F. de Kam, F. Becker en P. Kalma, *Draagkracht onder druk. Kanttekeningen bij 'Belastingen in de 21e eeuw'* (Amsterdam, 1998).
- 107 P. Kalma, *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit* (Amsterdam, 1995), 63.
- 108 Brief van W. Kok aan F. Rottenberg, 28 augustus 1995, mededeling van P. Kalma aan de auteur.
- 109 P. Kalma, *Links, rechts en de vooruitgang* (Amsterdam, 2004), 333. Zie ook: idem, 'Kapitalisme op drift of: wat de derde weg onbesproken laat', in: F. Becker, W. van Hennekeler en B. Tromp (red.), *Hedendaags kapitalisme. Het twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1999), 207-231; en P. Kalma, *Makke schapen. Over volgzame burgers en vluchtige politiek* (Amsterdam, 2012).
- 110 Kalma, *Links, rechts en de vooruitgang*, 334.
- 111 Zie daarvoor de bijdragen aan *Socialisme en Democratie*, 59 (2002), 5/6, 7/8, 10/11, die werden uitgebracht onder de titel 'Na de dreun', 'Na de dreun. Het vervolg', respectievelijk 'De "roots" van de PvdA'.
- 112 G. van Westerloo, 'Opstand tegen de Socialen', in: *Socialisme en Democratie*, 59 (2002), 10/11, 12-17; 16-17.
- 113 Werkgroep Politiek Inhoudelijke Koers, *De kaasstolp aan diggelen* (Amsterdam, 2002).
- 114 F. Becker en R. Cuperus (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006* (Amsterdam, 2007).
- 115 Commissie-Vreeman, *De scherven opgeveegd. Een bericht aan onze partijgenoten* (Amsterdam, 2007), 10.
- 116 Reactie op hoofdlijnen van (interim-) partijbestuur PvdA op rapport commissie-Vreeman, *De scherven opgeveegd*, 1 juni 2007.
- 117 Zie daarvoor Niemantsverdriet, *De vechtpartij*.
- 118 Geciteerd in P. Kalma, 'Over gelijkheid', in: *Socialisme en Democratie*, 60 (2003), 7/8, 22-33; 22. Zie voor de opvattingen van Bos verder W. Bos, *Dit land kan zoveel beter* (Amsterdam, 2006); *Wat Wouter wil. Wouter Bos in gesprek met Max de Bok* (Amsterdam, 2006).
- 119 Zie *De financiële crisis voorbij: kansen voor onze samenleving*. Van der Wielen

- Lezing 2010 door Job Cohen, uitgesproken op vrijdag 26 maart 2010 in Leeuwarden.
- 120 P. Scheffer, 'Het multiculturele drama', in: *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000.
- 121 'Verdeeld verleden, gedeelde toekomst. Concept-resolutie over integratie, opgesteld door het bestuur van de PvdA', in: *Socialisme en Democratie*, 66 (2009), 1/2, 6-23; 7 respectievelijk 12.
- 122 M. Hurenkamp, 'De angst om voor zwak versleten te worden', in: *Socialisme en Democratie*, 66 (2009), 1/2, 71-75; 72.
- 123 K. Aarts, 'Europese integratie en de Nederlandse kiezers', in: Becker, Hurenkamp en Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa*, 18-35; K. Aarts en H. van der Kolk, 'Understanding the Dutch "No": the Euro, the East, and the Elite', in: *Political Science and Politics*, 39 (2006), 2, 243-246.
- 124 Werkgroep Europa, *Europa: Vertrouwen herwinnen. Discussienota* (Amsterdam, 2005).
- 125 C. Arndt en K. van Kersbergen, 'Social democracy after the Third Way: restoration or renewal?', in: *Policy & Politics*, 43 (2013), 2, 203-220, te raadplegen op <http://dx.doi.org/>.
- 126 Een krachtig pleidooi hiervoor wordt gehouden in M. Sie Dhian Ho, *Van waarde. Sociaal-democratie voor de eenentwintigste eeuw* (Amsterdam, 2013).
- 127 De term is ontleend aan R. Cuperus, 'Postliberalisme is het antwoord op populisme', in: idem en M. Hurenkamp (red.), *Omstreden vrijheid. Waartoe een vrije samenleving verplicht* (Amsterdam, 2015), 11-39; zie voor een uitgebreide kritiek op het handelen van de politiek-bestuurlijke elite, inclusief die van sociaaldemocratische denominatie: R. Cuperus, *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt* (Amsterdam, 2009).
- ### Wat is er over van de rode familie?
- 1 'Wöltgens valt over kritiek vakbeweging', in: *NRC Handelsblad*, 4 september 1991.
  - 2 M. Kranenburg, 'De derby PvdA-FNV', in: *NRC Handelsblad*, 26 september 1991.
  - 3 F. van Alphen en E. Stoker, 'Tomaten hebben de rozen verdreven', *de Volkskrant*, 7 maart 2007.
  - 4 Om de personele overlap aan de top van partij en vakcentrale in kaart te brengen, is hier gekeken naar het aantal Tweede Kamerleden dat voor of tijdens hun Kamerlidmaatschap functies in het NVV of de FNV vervulde en het aantal NVV/FNV-bestuurders dat functies bekleedde in de partij of hun partijlidmaatschap publiekelijk (zoals in kranteninterviews) bekendmaakte. Voor de loopbaan van Kamerleden is gebruikgemaakt van de data van het Parlementair Documentatie Centrum (PDC). Voor de politieke voorkeuren van NVV/FNV-bestuurders zijn publiek beschikbare cv's geanalyseerd. Voor wat betreft de basis is gebruikgemaakt van gegevens betreffende het stemgedrag van NVV/FNV-leden (ontleend aan publiek beschikbare peilingen alsmede Eurobarometer-data, zie www.gesis.org/eurobarometer-data-service/survey-series/standard-special-eb, geraadpleegd op 21 november 2013), alsmede het vakbondslidmaatschap van PvdA-leden (voorkomend in ledenenquêtes); de meest recente data zijn beschikbaar gesteld door J. den Ridder, R. Koole en J. van Holsteyn op basis van het proefschrift van J. den Ridder, *Schakels of obstakels? Nederlandse politieke partijen en de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden* (Leiden, 2014). Verder zijn voor dit artikel in de herfst van 2013 achtergrondinterviews gehouden met de algemeen secretaris van de SP, Hans van Heijningen, FNV-lobbyist Corine van der Vliet en PvdA-bestuurslid (en FNV-manager) Gery de Boer. Deze vraaggesprek-